

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

**ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО
(БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему

«Криза шляхетського парламентаризму Речі Посполитої (XVI–XVII ст.)»

Виконав: студент 4 курсу,
групи ІА-42
спеціальності 032 «Історія та археологія»

Чугункін М. О.

Керівник: Дебенко В.З.

Рецензент _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Становлення та утвердження центральних органів влади Речі Посполитої.....	10
РОЗДІЛ 2. Структура і функціонування місцевих органів влади Речі Посполитої.....	35
РОЗДІЛ 3. Кризові явища політичної системи Речі Посполитої.....	47
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67
ДОДАТКИ.....	76

ВСТУП

Актуальність дипломної роботи зумовлена необхідністю глибшого осмислення історичних процесів, які вплинули на формування політичних систем ранньомодерної Європи, зокрема унікального досвіду Речі Посполитої. Шляхетський парламентаризм, відомий своєю системою «золотої вольності», є винятковим прикладом ранньої демократії, яка поєднувала широку участь еліти у прийнятті рішень із механізмами, що нерідко призводили до політичної нестабільності. Дослідження кризи цієї системи дозволяє не лише зрозуміти причини її занепаду, але й провести паралелі з сучасними викликами демократії, такими як політична поляризація, неефективність ухвалення рішень та криза представницької влади.

Вивчення цього питання має значення для сучасної України, адже історичний досвід Речі Посполитої, частиною якої були українські землі, вплинув на формування політичної культури регіону. Аналіз причин кризи шляхетського парламентаризму, зокрема таких явищ, як *liberum veto*, дозволяє краще зрозуміти наслідки надмірного індивідуалізму в політиці та браку консенсусу. Крім того, тема є актуальною в контексті сучасних дискусій про децентралізацію, баланс між свободою та ефективністю державного управління, а також вплив зовнішніх факторів на внутрішньополітичну стабільність.

Науковий інтерес до теми також підсилюється недостатньою увагою до цього аспекту в українській історіографії порівняно з польською чи західною. Дослідження кризи шляхетського парламентаризму сприяє заповненню прогалин у вивченні політичної історії Речі Посполитої, а також допомагає переосмислити роль українських земель у цих процесах. Таким чином, робота має як теоретичне, так і практичне значення, адже дозволяє не лише поглибити знання про минуле, але й зробити висновки для розуміння сучасних політичних викликів.

Об'єктом дослідження є політичний устрій Речі Посполитої в XVI–XVII ст.

Предметом дослідження є аналіз функціонування шляхетського парламентаризму у Речі Посполитої і зародження його кризових явищ у XVI–XVII століттях.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного аналізу політичної системи Речі Посполитої у XVI–XVII століть.

Для досягнення поставленої мети, автор визначив такі дослідницькі завдання:

- дослідити процес формування центральних органів влади Речі Посполитої;
- висвітлити особливості функціонування місцевих органів влади
- визначити специфіку кризових явищ політичної системи Речі Посполитої.

Хронологічні рамки дослідження охоплює період XVI - XVII століття. Нижня межа – початок XVI, становлення станової монархії в Польщі. Вехня межа визначається кінцем XVII століття, коли утвердилася магнатська олігархія та почався системний занепад Речі Посполитої.

Територіальні межі дипломної роботи охоплюють землі Речі Посполитої в межах ранньомодерного часу.

Стан наукової розробки дослідження.

Джерела. Важливим джерелом для вивчення станово-представницької монархії Речі Посполитої є Радомська конституція 1505 року («Nihil novi»), ухвалена на сеймі в Радомі [10] Цей документ забороняв королю видавати закони без згоди сейму, за винятком питань, що стосувалися королівських міст і маєтків, гірничої справи, статусу іудеїв, призначення сенаторів і високопосадовців. Конституція визначала повноваження генерального (вального) сейму, який складався із сенату та посольської ізби, закріплюючи за ним статус найвищого законодавчого органу. Вона зрівняла в правах сенат і посольську ізбу, обмежила права городян у політичному представництві в сеймі та майнових питаннях (спадкові земельні ділянки надавалися лише за умови

виконання військової служби), заборонила ув'язнення несудимих шляхтичів і розгляд світських справ у духовних судах.

У процесі написання роботи також використано Генріхові артикули 1573 року, опубліковані в збірнику «Пам'ятки прав людини в історії» [9]. Цей документ став ключовим для історії Польщі, оскільки запровадив виборність монарха (елекцію), поклавши край спадковій монархії, та дозволив шляхті ініціювати рокош (збройну опозицію). При королі створювалася рада з 16 сенаторів для контролю за його діями, а повноваження монарха обмежувалися у військовій та зовнішньополітичній сферах.

Вагомий пласт офіційних джерел складають сеймові постанови поміщені в збірку «*Volumina Legum*» [11; 12; 13], та збірники конституційних актів [3]. Документи, що фіксують застосування принципу «*liberum veto*», яке дозволяло одному послові блокувати рішення сейму і стало ключовим інструментом політичної дестабілізації.

Цінним джерелом є Твори польського гуманіста XVI ст. Станіслава Оріховського, зокрема «Хроніки» та політичні трактати. Вони містять описи політичного устрою Речі Посполитої, ролі шляхти та проблем сеймової системи. Матеріали «Хроніки» дають змогу зрозуміти сучасну оцінку шляхетського парламентаризму та його недоліків, зокрема надмірної децентралізації [6].

Мемуарні джерела складають спогади польського шляхтича XVII ст. Яна Хризостома Пасека. В них автор описує політичне життя, сеймові дебати та внутрішні конфлікти в Речі Посполитій, як безпосередній учасник цих подій. В значній мірі, вони визначають суб'єктивний погляд Пасека на функціонування шляхетського парламентаризму та його кризові явища [7].

На формування світогляду польської шляхти того часу вплинув трактат Мацея Меховського (Мацея із Мехова) про дві Сарматії. М. Меховський заснував теорію «сарматизму», популярну серед шляхти, яка проголошувала поляків нащадками сарматів. Беручи до уваги думки Птолемея, Меховський описував дві Сарматії: європейську (між Вислою та Доном) і азіатську, а також

згадував війни сарматів із римлянами. Він стверджував, що справжніми сарматами є лише шляхтичі, виключаючи «хлопів» і «бидло» з цього привілейованого статусу. Шляхта була поліетнічною та поліконфесійною і володіла політичною владою, що обмежувала права інших станів і короля. Теорія Меховського сприяла об'єднанню шляхти у надетнічну та надконфесійну «націю» [5].

Історіографія. Наукова проблематика політичного устрою Речі Посполитої в українській історичній науці є малодослідженою. Звертає на себе увагу відсутність узагальнюючих видань з даної теми. Відповідно, автор використав в більшій мірі здобутки польської історіографії. В українській історіографії в певній мірі розроблено окремі проблеми політичного устрою Речі Посполитої даного періоду. Так В. Грובה аналізувала явище «бікамералізму», зазначаючи, що в XV - XVI ст. польський Сейм складався з трьох станів: короля, Сенату та Ізби Посольської. Засідання в Сенаті очолив король за сприяння великого коронного маршала [17].

В. Єрмолаєв підкреслює ефективну координацію між сеймиками, сеймом, великим князем або королем у правотворенні. Парламентська система залучала великих землевласників і українську шляхту до державного життя, сприяючи розвитку парламентаризму. Проте інші стани залишилися обмеженими в правах, хоча мали широке місцеве самоврядування [19].

П. Захарченко, порівнюючи сейми Литви та Польщі XIV–XVI ст., зазначив, що Сенат еволюціонував з Ради Панів, до якого входили пани та вище духовенство. На відміну від європейських аналогів, польські станово-представницькі установи представляли інтереси адміністративно-територіальних одиниць, де шляхта захищала передусім місцеві інтереси. Сейми не створювали закони, а укладали договори, і один голос міг зіграти їхню роботу [20].

Автори «Історії Польщі» наголошували, що в XV ст. Польща стала становою монархією з інститутами монарха та парламенту. На відміну від Західної Європи, де парламенти представляли дворянство й міста, у Польщі

домінували інтереси шляхти та магнатів. Основним обов'язком шляхтича була військова служба. У другій половині XVII ст. історики звертають увагу на внутрішньополітичні кризи: війна з козацтвом і Московією, демонстрація сильної центральної та місцевої влади, боротьба магнатських угруповань за вплив при дворі. Шляхта й магнати не поступалися своїми привілеями [21].

П. Кулаковський, досліджував матеріали сеймових судів. Він зазначив, що судочинство відбувалося за участі монарха й сенаторів, але через колізії в юридичній аргументації ефективність суду була низькою, а справи часто переносилися на наступні сейми [24].

В. Романцов, аналізуючи битву під Монтвами 1666 р. в контексті рокошу Любомирського, детально описав чисельність війська, тактику, шикування та результати битви, розглядаючи її як частину громадянської війни в Польщі [27].

Станіслав Кутшеба, польський дослідник з Ягелонського університету, вважав, що з ухваленням Кошицького привілею в Речі Посполитій сформувалася станова монархія. Згодом відносини між станами порушилися: шляхта привласнила всі політичні права, обмеживши права інших станів. Кутшеба зазначав, що в XVI ст. у Польщі бракувало умов для абсолютизму через релігійні війни та вплив римського права. Міщани й селянство були слабкими станами, на які король не міг спиратися в протистоянні зі шляхтою. За Кутшебою, сейм не був справжнім законодавчим органом, а радше становим, захищаючи інтереси шляхти й духовенства [55].

На думку Ю. Бардаха та Б. Леснодорського, шляхетська Річ Посполита була різновидом станової монархії, де поряд із монархом державну владу здійснювала шляхта. Вона домінувала над іншими станами та, за незначними витратами, монополізувала право займати вищі духовні посади [30].

Владислав Чаплинський, досліджуючи сейм у 1587–1696 рр., дійшов висновку, що парламент передусім захищав інтереси шляхти, але через інтриги магнатів залежав від зовнішніх сил, таких як Австрія, Франція та Угорщина, на які орієнтовані певні магнатські угруповання. Він зазначив, що король був

обмежений у питаннях податків, що змушувало його постійно йти на поступки шляхи [32].

Збігнев Щаска, аналізуючи діяльність сеймового суду, вказав, що його чітка компетенція була визначена у 1578 р. із заснуванням Коронного трибуналу. Сеймовий суд, за його висновками, розглядав справи державної зради та питання державної санкції, будучи єдиною інстанцією в таких справах, а також мав повноваження скасовувати неправомірні рішення інших судів або ті, що порушили формальні норми [74].

Особливо продуктивною в проблематиці політичних процесів в Речі Посполитій польська істична наука стала після 1991 р. І. Левандовська-Малець, вивчаючи вальні сейми 1587–1668 рр., зазначила, що звичайні сейми тривали до шести тижнів, тоді як надзвичайні — два-три тижні, хоча Генріхові Статті не передбачали скликання надзвичайних сеймів. Вона виділила кілька типів сеймів того періоду: двох-триденні (1649, 1653, 1655 рр.), скликані за резолюцією попереднього сейму; шестиденні, скорочені до двох-трьох тижнів (1652, 1654, 1668 рр.); надзвичайний дводенний сейм 1667 р., продовжений до шести тижнів; надзвичайний шестиденний сейм 1667 р. [57; 58; 59; 60].

Т. Кухарський, аналізуючи сейми 1607–1648 рр., дійшов висновку, що більшість сесій були продуктивними, і хоча політичні суперечки були інтенсивними, вони дозволяли досягати консенсусу. [53; 54].

Методологія дослідження. У дипломній роботі застосовані загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Метод аналізу використано для вивчення структури центральних органів влади та виявлення їхніх недоліків. Статистичний метод дозволив оцінити кількість конструктивних і зірваних сеймів, а також чисельність провінційних сеймиків. Метод індукції сприяв формуванню цілісного уявлення про вади політичної системи, зокрема феномени «ліберум вето», рокошу та шляхетських вольностей. Історико-порівняльний метод дав змогу зіставити політичний устрій Речі Посполитої з іншими європейськими країнами, а також порівняти принципи діяльності їхніх

органів влади (сейму, судів, монарха). Метод аналізу джерел застосовано для вивчення привілеїв і конституцій сеймів.

Наукова новизна дипломної роботи в тому, що на основі широкого спектра джерел здійснено системний опис центральних і місцевих органів влади Речі Посполитої. Проаналізовано еволюцію шляхетського стану, який мав монополію на політичну владу. Узагальнено статистичні дані щодо складу сейму, сеймиків і чисельності війська, тощо. Визначено основні причини кризи шляхетської демократії.

Практичне значення дипломної роботи. Результати дослідження можуть бути використані в подальшій науковій діяльності, а також в навчальному та педагогічному процесі, для викладання спеціалізованих курсів, підготовки лекцій та навчальних матеріалів.

Структура роботи. Дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (96 найменувань) та додатків.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У XVI столітті Річ Посполита, утворена Люблінською унією 1569 року, сформувала унікальну систему центральних органів влади, що ґрунтувалася на принципах станової монархії. Ключову роль відігравала шляхта, яка через Сейм, що складався з Сенату та Ізби Посольської, монополізувала політичну владу, обмежуючи повноваження короля та інших станів. Сейм, як станово-представницький орган, разом із сеймиками забезпечував координацію у державно-правовій діяльності та прийнятті рішень. Король залишався символом єдності, але його вплив залежав від підтримки шляхти й магнатів. У цей період також сформувалися судові інституції, зокрема Коронний трибунал (1578), що зміцнило правову систему. Ця структура сприяла консолідації держави, але підкреслювала домінування шляхти, що визначало політичний устрій Речі Посполитої.

Незважаючи на формальний монархічний устрій Речі Посполитої, повноваження короля були значно обмежені впливом шляхетського стану, який відігравав домінуючу роль у політичній системі держави. Відсутність передумов для формування сильної централізованої монархії зумовила збереження провінційного сепаратизму. У XV столітті в Речі Посполитій розпочався процес формування загальнонаціонального парламенту – Сейму, який еволюціонував у двопалатну структуру, що складалася з Сенату та Посольської ізби. Сейм мав широкі законодавчі та судові повноваження, а також суттєво обмежував права монарха. Король залишався головнокомандувачем збройних сил, формував королівську адміністрацію та був найбільшим феодалним землевласником, але його рішення щодо

запровадження податків і мобілізації війська потребували схвалення Сейму. Численні зриви засідань Сейму, а також конфлікти між шляхтою та королем спричинили політичну нестабільність, що врешті призвела до занепаду Першої Речі Посполитої наприкінці XVIII століття [31, s. 29].

Для ґрунтовного аналізу центральних органів влади Речі Посполитої необхідно розглянути передумови її утворення, економічний розвиток, демографічні характеристики та адміністративно-територіальний устрій. Польська держава сформувалася в X столітті за правління князя Мешка I з династії П'ястів, який у 966 році прийняв християнство за латинським обрядом. Ключовою подією стало підписання Люблінської унії 1 липня 1569 року, що об'єднала Королівство Польське та Велике князівство Литовське в єдину державу – Річ Посполиту. Королівство Польське в джерелах часто іменувалося «Короною», а Велике князівство Литовське – «Литвою». Обидві частини зберегли власні адміністративні структури, військо, судову систему та скарбницю. У 1611 році столицю держави було перенесено з Кракова до Варшави [37, s. 81].

Річ Посполита охоплювала території сучасних Польщі, України, Білорусі, Литви, а також частково Росії, Латвії, Естонії, Молдови та Словаччини. У 1580 році її площа становила 865 000 км², а населення – понад 7,5 млн осіб. До 1650 року територія зросла до 878 000 км², а населення досягло 11 млн осіб, із яких приблизно 4 млн були поляками. Адміністративно держава поділялася на три провінції: Велике князівство Литовське, а також Великопольську та Малопольську провінції в межах Королівства Польського. Великопольська провінція (центр – Познань) включала 13 воєводств, зокрема Мазовецьке, Калішське, Поморське тощо. Малопольська провінція (центр – Краків) охоплювала 11 воєводств, зокрема Київське, Белзьке, Сandomирське та інші. Воєводства поділялися на повіти [76, s. 142].

Основу населення складали поляки, литовці та русини. У 1618 році чисельність населення оцінювалася в 4,5 млн поляків, 750 тис. литовців і понад 5 млн русинів, а також національні меншини – латиші, німці, євреї. У литовському та руському суспільстві спостерігався інтенсивний процес колонізації, що проявлявся у поширенні польської мови, культури та католицької релігії. Шляхта, яка становила до 10% населення, була найпривілейованішим станом, що значно перевищувало частку дворянства в інших європейських країнах. За статистичними даними історика Ф. Кубічека, у «XVI столітті населення Речі Посполитої складалося з 1,8 млн селян, 262 тис. шляхтичів, 610 тис. міщан і 5,7 тис. представників духовенства. Шляхта мала значні політичні привілеї, тоді як міщани були фактично усунуті від участі в політичному житті. Духовенство займало вагомe становище, а селянство, прикріплене до землі, перебувало в умовах, близьких до кріпацтва» [51, s. 67].

Економіка Речі Посполитої базувалася переважно на аграрному секторі, який забезпечував понад 80% доходів, зокрема через експорт зерна. Є. Топольський відзначив, що «з 1503 по 1618 роки експорт зерна зріс із 30 тис. до 200 тис. тонн, причому 80% торгівлі припадало на Гданськ. Основними ринками збуту були Антверпен і Амстердам. Литовсько-руський регіон експортував віск, хутро, лісоматеріали, льон і коноплі, імпортуючи спеції, предмети розкоші, одяг, рибу, алкоголь і промислові товари. У Великопольщі активно розвивалося ткацтво, а металургійним центром був Давньопольський басейн» [76, s. 171].

У середині XVII століття в Речі Посполитій налічувалося близько 900 міст, із яких 264 розташовувалися у Великопольщі. Найбільшими містами з населенням понад 10 тис. осіб були Гданськ, Київ, Краків, Львів, Торунь, Ельблонг, Познань, Люблін і Варшава. Відповідно до Варшавської конфедерації 1573 року, держава гарантувала релігійну толерантність, забезпечуючи рівність прав для всіх конфесій у публічній і приватній сферах [21, с. 109].

У 1520 році чисельність збройних сил Речі Посполитої становила 7 370 осіб, зокрема 2 739 вершників. До 1579 року, за даними Ф. Кубічека, армія «зросла до 42 тис. бійців, включаючи війська магнатів і русинів.» У 1652 році було створено «компутове військо, яке фінансувалося Сеймом і поділялося на підрозділи Корони (12 тис. у мирний час, 24–40 тис. у воєнний) та Великого князівства Литовського (6 тис. у мирний час, 8–22 тис. у воєнний)». Напередодні національно-визвольної війни 1648 року армія налічувала понад 12,5 тис. осіб. [51, s. 215].

А. Замойський підрахував витрати на армію в Речі Посполитій і встановив що вони сягали 20% державних доходів. В той час в інших країнах Європи це було значно більше, зокрема в Іспанії становили 70% [87, s. 147].

Вищими органами влади Речі Посполитої були Вальний Сейм, король, призначені ним сановники та Люблінський трибунал як вищий судовий орган. Вальний Сейм, що складався з короля, сенаторів і послів, був головним законодавчим органом, який визначав ключові аспекти внутрішньої та зовнішньої політики держави [62, p. 125].

Сейм Речі Посполитої мав двопалатну структуру, що складалася з верхньої палати – Сенату – та нижньої – Посольської хати (Палати депутатів). Формування Сейму Королівства Польського розпочалося в 1382–1386 роках, коли шляхта та представники міст брали участь у загальнодержавних з'їздах, де ключову роль відігравала королівська рада. Першим значним з'їздом, що об'єднав панів і лицарство Великої Польщі, Краківської та Сandomirської земель, став з'їзд 1382 року, присвячений питанню спадкування престолу. Історики Л. Зашкільняк і М. Крикун зазначають, що до складу Сейму входили три основні групи: 1) члени розширеної королівської ради, до якої належали гнєзненський архієпископ, римо-католицькі єпископи (згодом також львівський римо-католицький архієпископ і підпорядковані йому «руські» єпископи), канцлер, підканцлер, підскарбії, маршалки, а також провідні воєводи й каштеляни; 2) інші воєводи, каштеляни та земські урядники; 3) представники непосадової шляхти, міст і капітул [21, с. 97].

Перший Сейм із участю депутатів, обраних на земських сеймах, відбувся в Пйотркуві у 1468 році. На думку дослідника В. Урущака, саме «на цьому Сеймі було запроваджено роздільне засідання депутатів від шляхти та членів королівської ради». [77, s. 12].

До 1569 року сесії Сейму проводилися в Пйотркуві, Кракові, Торуні, Бидгощі, Радомі, Сандомирі, Любліні, Парчеві та Варшаві. Починаючи з 1673 року, кожна третя сесія Сейму відбувалася в Гродно. Відповідно до 9-го пункту «Генріхових артикулів» 1573 року, король був зобов'язаний скликати Сейм щонайменше раз на два роки [9, s. 87].

З ухваленням Нішавських статутів 1454 року значно зросла роль земських сеймиків, які стали важливим інструментом підтримки монарха. На цих сеймиках обиралися представники шляхти від окремих регіонів, які представляли свої землі на Вальному Сеймі. Ця тенденція призвела до формування окремої Палати депутатів (Посольської ізби) на Сеймі 1493 року в Пйотркуві, що складалася з делегатів земських сеймиків. На Сеймі 1476 року відбулося об'єднання посланців від малопольських і великопольських провінційних сеймів, обраних на сеймиках відповідних воєводств [56, с. 85].

Після підписання Люблінської унії 1569 року чисельний склад Посольської ізби становив від 140 до 170 представників земських сеймиків, із яких 48 делегатів представляли Велике князівство Литовське. До складу Посольської ізби також входили представники міст із шляхетськими правами, зокрема Кракова, Вільна, Любліна, Львова, Торуня, Гданська та Кам'янця-Подільського, однак вони не мали права голосу. Дослідники, такі як В. Урущак, С. Охманн-Станішевська та І. Левандовська-Малець, вбачають у Посольській ізбі демократичний елемент політичної системи Речі Посполитої [60, s. 13].

Депутатами зазвичай були представники середньої шляхти, наприклад, «підсудок із Ленчиці Миколай Бочковський (посол на Сеймі 1504 року)» або «суддя з Кам'янця Кшиштоф Кавецький (депутат Сейму 1662 року)» [6]. Починаючи з XVII століття, серед депутатів дедалі частіше з'являлися представники біднішої шляхти, які виступали клієнтами магнатів або інших

впливових депутатів. Наприкінці правління Сигізмунда III Вази католицька більшість у Сеймі почала акцентувати увагу на релігійній приналежності як ключовому факторі для виконання державних функцій [73, s. 62].

Посольську ізбу очолював маршалок Сейму, якого обирали депутати не пізніше третього дня після відкриття сесії Сейму. До XVI століття для обрання маршалка застосовувався принцип одностайності, який згодом змінився на правило простої більшості голосів. Починаючи з 1678 року, вибори маршалка відбувалися в перший день сесії Сейму. Згідно з правилом «Альтернати» 1673 року, яке регулювало вирішення суперечок між провінціями Речі Посполитої, посада маршалка по чергово обіймалася представниками Великої Польщі, Малої Польщі та Великого князівства Литовського [74, s. 117].

Кандидата на посаду маршалка спочатку обирали депутати відповідної провінції, після чого результати оголошував маршалок попередньої каденції. З 1669 року було запроваджено традицію складання присяги новообраними маршалками. У XVII столітті посаду маршалка дедалі частіше обіймали магнати-католики. Першим маршалком Сейму Корони в 1548 році став Ян Сераковський, син брестсько-куявського хорунжого та шляхтич при дворі Сигізмунда II Августа. До 1569 року відомі імена чотирьох маршалків Сейму: Ян Сераковський, Миколай Сеницький (обіймав посаду сім разів), Рафал Лещинський і Станіслав Чарнковський. [3, s. 674].

Сенат Речі Посполитої еволюціонував із королівської ради, яка в XIV столітті виконувала консультативні функції при монарху, і згодом трансформувалася в аристократичний орган. Сенатори відігравали ключову роль у визначенні результатів елекційних виборів монарха. За оцінками істориків Є. Луковського та Г. Завадського, «членство в Сенаті залежало від особистих здібностей, впливу та меценатства, зокрема через королівську канцелярію. Сенат складався з приблизно 140 верховних сановників Корони» [62, s. 158].. Як зазначено в сеймових протоколах «кожен сенатор мав визначене місце в залі засідань. Так, примас розташовувався праворуч від трону, ліворуч – львівський архієпископ. Поруч із примасом сидів куювський єпископ, який заміщав його

під час безкоролів'я (у період скликання Сейму та коронації). Краківський єпископ розміщувався поруч із львівським архієпископом, за ним – єпископи Холмський, Київський, Хельмінський, Кам'янецький, Лівонський і Смоленський. Після духовних senatorів розміщувалися світські: краківський каштелян, жмудський староста, віленський і трокський каштеляни, за ними – воєводи. Далі йшли великі каштеляни, які займали крісла, та менші каштеляни, що сиділи на лавах. Завершували ієрархію десять міністрів, зокрема канцлер, підканцлер, підскарбій та інші» [8].

Сенатові сесії офіційно очолював король через Великого маршала Корони, роль якого виконував гнєзненський архієпископ, предстоятель Польщі, що вважався верховним senatorом держави. За даними дослідниці В. Гробої, у разі відсутності Великого маршала Корони його обов'язки виконував придворний коронний маршал. Обидва маршали, як і всі сенатори, призначалися королем довічно і брали участь у засіданнях Сенату [17, с. 107].

Предстоятель, як голова Сенату, мав право законодавчої ініціативи та міг скликати senatorів на приватні або таємні засідання, зокрема без участі короля, що, підкреслювало його вагоме становище в державі, зокрема через виконання таїнств шлюбу і хрещення в королівській родині. Сенатори висловлювали свої позиції через так званий «сенаторський вотум», після чого король узагальнював їх у вигляді «конклюдії» [21, с.108] .

Остаточний склад Сенату сформувався за правління Сигізмунда I Старого на початку XVI століття. До його складу входили архієпископи, католицькі єпископи, воєводи, каштеляни (зокрема стільники з Куявського воєводства) та окремі міністри. На початку XVI століття Сенат налічував 87 осіб, після приєднання Мазовії – 94 особи. Після Люблінської унії 1569 року чисельність Сенату зросла до 136 осіб, а в 1641 році кількість senatorів-резидентів збільшилася до 28. За підрахунками історика В. Чаплинського, до 1569 року Сенат складався з 96 senatorів (2 архієпископи, 7 єпископів, 15 воєвод, 17 великих каштелянів, 50 менших каштелянів, 5 міністрів) та 93 депутатів. Після Люблінської унії склад Сейму змінився: 140 senatorів (2 архієпископи, 13

єпископів, 32 воєводи, 33 великі каштеляни, 50 менших каштелянів, 10 міністрів) і 167 депутатів (93 від Корони, 10 від Пруссії, 44 від Литви, 20 від Русі) [9, s. 174].

Скликанню Вального Сейму передували «сеймові листи» – королівські універсали, адресовані Панам Ради, шляхті та старостам, із закликом до участі в сеймиках і обрання послів. У 1598 році було ухвалено парламентську конституцію, яка «дозволяла королю скликати надзвичайний Сейм тривалістю два тижні за спрощеною процедурою для вирішення виключно військових питань і податків» [8].

Дебати Сейму могли обмежуватися або розширюватися за згодою всіх депутатів. Король оголошував про скликання Сейму через універсали, які розсилалися до гродів – місць проведення сеймиків – і зачитувалися на ринках. Перед Сеймом відбувалися засідання сеймиків, де обиралися депутати та формулювалися інструкції відповідно до королівського універсалу, який визначав дати й предмети обговорення [11].

Сейм розпочинався з богослужіння, після якого король скликав Сенат, а Посольська ізба під головуванням найстаршого депутата обирала маршалка. Далі відбувалася реєстрація депутатів і перевірка їхніх повноважень. Після цього Ізба Посольська в повному складі прямувала до Сенату, де король вислуховував депутатське вітання, на яке від його імені відповідав канцлер. Канцлер оголошував причину скликання Сейму, після чого на спільному засіданні палат заслуховувалися іноземні представники, звіти про перевірку фінансової документації підскарбія та інші питання. Наступним етапом був «сенаторський вотум», під час якого сенатори висловлювали свої думки. Далі палати працювали окремо: Ізба Посольська розглядала королівські проекти, висувала власні пропозиції та ухвалювала рішення щодо поданих заяв [7].

Під час засідань Сейму зачитувалися постанови Сенату, раніше таємні документи (*skrupta do archivum*), інструкції для послів при іноземних дворах та інші матеріали. На прохання маршалка король призначав осіб на вакантні посади та розподіляв королівщини. Сенатори формували комісії для перевірки

фінансових звітів підскарбіїв, а посли при іноземних дворах звітували про свою діяльність. Представники коронного та литовського війська висували скарги, прохання та пропонували кандидатів на королівщини [7].

У Посольській ізбі маршалок визначав порядок денний, а депутати пропонували власні проєкти. Рішення вважалося прийнятим за загальним вигуком «Ми згодні!». Сеймовий секретар фіксував і зачитував ухвалений проєкт, після чого переходили до наступного питання. У разі відсутності одностайної підтримки проєкт відхилявся. Для набуття чинності постанови Посольської ізби потребували затвердження Сенатом. За п'ять днів до завершення Сейму відбувалося спільне засідання обох палат, де маршалок зачитував постанови, які могли бути прийняті або відхилені за наявності опозиції з боку сенаторів чи депутатів. В останній день оголошували прізвища сенаторів-резидентів на наступне дворіччя та вироки сеймового суду. Один примірник ухвалених законів передавався до гродських архівів, інший – до друку[12].

Конституції (устава, акти) ухвалювалися через Посольську ізбу, де проводилося обговорення та голосування, а в Сенаті відбувалося лише обговорення. На основі сенатських дискусій король редагував текст і оприлюднював його. Голосування в Посольській ізбі базувалося на принципі одностайності, якого суворо дотримувалися. Відсутність згоди, використання «ліберум вето» та законодавчо дозволене розширення Сейму часто застосовувалися магнатськими групами для захисту приватних інтересів, що призводило до зривів роботи Сейму та дискредитації законодавчого органу [7].

За даними дослідника Н. Дейвіса, з моменту створення до 1795 року було проведено «230 Сеймів: 147 у Варшаві, 38 у Пйотркуві, 29 у Кракові, 11 у Гродно, 4 у Любліні, 3 у Торуні, по 2 у Сандомирі та Радомі» [18, с.374].

Дослідники Н. Дейвіс, Є. Геровський і Ф. Кірук пов'язують активність Сеймів із правлінням конкретних монархів. Наприклад, за правління Яна II Казимира Вази (1652–1668) відбулося 17 Сеймів, із яких 7 були зірвані. За Міхала Корибута Вишневецького з 6 Сеймів 4 не завершилися успішно (майже

70%). За Августа II Сильного проведено 21 Сейм, із яких 5 були зірвані. За Владислава IV Вази (1632–1648) відбулося 17 Сеймів, із них 5 надзвичайних [45, s. 45].

Найбільшу кількість Сеймів зафіксовано за Сигізмунда I Старого (1506–1548) – 42 та Сигізмунда III Вази (1587–1632) – 37, за даними Ф. Кубічека. Найтривалішими були Сейм 1569 року в Любліні (214 днів), Сейм 1563–1564 років у Варшаві (130 днів) і Сейм 1545–1546 років у Кракові (107 днів) [51, s. 134].

Як зазначає Т. Кухарський, «парламентські резолюції Сейму поділялися на три категорії: конституції, податкові постанови та організаційні (процедурні) акти. При ухваленні законодавчих актів парламентарі керувалися трьома ключовими факторами: 1) абстрактними етичними цінностями, освяченими традиціями «предків»; 2) політичними обставинами, що вимагали компромісу між учасниками; 3) інтуїтивним розумінням правових інститутів та їхньої форми. Сейм мав повноваження анулювати будь-який правовий акт, визнаний помилковим або ухваленим із порушенням закону» [54, s. 416].

Основними прерогативами Вального Сейму були законодавча діяльність і затвердження податків. Без згоди Сейму король не мав права запроваджувати податки чи виділяти кошти на військо. Конституція 1505 року «*Nihil novi*» проголосила Сейм найвищим законодавчим органом Речі Посполитої, забороняючи королю видавати закони без згоди Сенату та Посольської ізби. Винятком були королівські укази, що стосувалися королівських міст, євреїв, селян королівських маєтків і гірничої справи. До компетенції Сейму входили захист прав і привілеїв, забезпечення верховенства закону, ухвалення податків і конституцій, вирішення питань війни та миру, визначення розміру армії, розподіл державних доходів і витрат, а також накладання вето на рішення монарха. За оцінкою П. Захарченка, після ухвалення конституцій 1496 і 1505 років законодавча влада повністю перейшла до Сейму, де Сенат і Посольська ізба отримали рівні права. Лише Сейм мав право видавати, редагувати чи скасовувати закони, оголошувати війну або укладати мир [20, с. 164].

Особливої уваги заслуговує діяльність Сеймів у 1504–1527 роках, коли точилася боротьба за повернення королівських маєтків, розданих Ягеллонами магнатам у вигляді дарувань чи застав. Скасування таких рішень могло б значно поповнити королівську скарбницю, але завдало б удару по інтересах магнатів. На Сеймі 1514 року Сигізмунд I Старий запропонував військову реформу, яка передбачала поділ держави на п'ять військових округів, запровадження податків на армію для тих, хто не ніс військової служби, і визначення розміру бойових загонів шляхти залежно від їхнього майна. Проте проєкт не був ухвалений через небажання шляхти сплачувати регулярні податки та побоювання посилення військової могутності монарха. Повторна спроба реформи на Сеймі 1527 року також зазнала невдачі. За оцінкою історика О. Цебенко, Сейм у Пйотркуві (22 квітня – 15 червня 1555 року) міг стати реформаційним, оскільки передбачалося створення національної церкви, підпорядкованої монарху, з розривом зв'язків із Римом, але через відсутність єдності серед депутатів ця ініціатива не була реалізована [29, с. 516].

Сейми 1562–1563 (Пйотркув) і 1563–1564 (Варшава) мали визначне значення. Прийняті на них конституції розмежували королівську та державну скарбницю, запровадили податки на королівські маєтки, зокрема «четвертину» – постійний дохід від староств, оренд і довічних володінь, який спрямовувався на утримання кварцяльного війська. Землі, надані монархом в оренду після 1504 року, повернули до державної власності. Було встановлено земельний податок у розмірі 20 грошів на рік із десятини, а також повернуто до державної власності Краківські соляні та Олькушевські олов'яні копальні [11].

Сейми суттєво обмежили повноваження церковних судів. Сейм 1565 року наклав вето на вивіз товарів за кордон, дозволивши експорт лише іноземним купцям і шляхті. Сейм 1563–1564 років удосконалив податкову політику, а Сейм 1578 року створив піше ополчення. Конституція 1590 року зобов'язувала з 20 ланів виставляти одного новобранця (ланові полки). У 1620 році, напередодні турецької загрози, Сейм ухвалив збільшення армії з 12 до 60 тисяч бійців [10].

Сейм відігравав ключову роль у процесі nobilitacji (надання шляхетства). З 1578 року король фактично втратив право самотійно надавати шляхетство: Сейм оголошував прізвище nobilitованої особи, а відповідний акт включався до збірки законів «*Volumina Legum*»[11].

Починаючи з 1601 року, надання шляхетства вимагало затвердження Сеймом через ухвалення відповідної конституції, що робило недійсними будь-які спроби nobilitacji без одностайної згоди всіх депутатів. У XVII столітті з'явилося поняття «скартабеллат» – половинчасте шляхетство, яке надавало обмежені права, зокрема заборону обіймати посади. Повне зрівняння у правах було можливим лише у третьому поколінні. У 1641 році Сейм закріпив за собою виключне право надавати громадянство іноземцям. Конституція 1638 року заборонила використання спадкових титулів, а в 1699 році офіційно заборонили терміни «мала» та «велика» шляхта, підкреслюючи формальну рівність шляхетського стану [74, s. 67].

Як вищий законодавчий орган, Сейм також виконував функцію умиротворення (пацифікації) після внутрішніх конфліктів, таких як протистояння між королем і шляхтою або монархом і магнатами. Такі Сейми називалися пацифікаційними. Наприклад, Сейм 1609 року (15 січня – 26 лютого) вирішував питання умиротворення рокошу Миколая Зебжидовського. Сейм 1662 року пішов назустріч королю, схваливши збір податків, які переважно спрямовувалися на погашення боргів перед військовиками. Цим же Сеймом було запроваджено поголовний податок, що стягувався з осіб обох статей усіх станів, за винятком дітей до 10 років, жебраків і тих, хто не міг його сплатити [10].

Особливе значення мали Сейми, скликані для виборів монарха. У період міжкоролів'я скликався конвокаційний Сейм, який очолював примас Польщі (гнєзненський архієпископ) як інтеррекс. Конвокаційний Сейм визначав кандидатів на трон, час і місце елекції, а також формулював *Pacta conventa* – своєрідну виборчу присягу майбутнього монарха. Цей Сейм не міг бути зірваний. [10].

Шляхта формувала генеральну конфедерацію (каптур) для обрання короля та забезпечення порядку в державі. Апеляційний суд конфедерації мав статус найвищого та розглядав домагання магнатів і шляхти. Інтеррекс виконував функції глави держави, представляючи Річ Посполиту в міжнародних відносинах, вирішуючи питання війни та миру, керуючи державною адміністрацією та очолюючи конвокаційний Сейм. Окрім гнєзненських архієпископів, обов'язки інтеррекса виконували відомі магнати зокрема, Анджей Тжебицький, Якуб Уханьський, Станіслав Карнковський, Ян Венжик та інші [10].

Перший конвокаційний Сейм відбувся у 1573 році після смерті Сигізмунда II Августа. Рішення про його скликання було ухвалено універсалом сенаторів 1 листопада 1572 року в Касках. 13 грудня 1572 року регіональні сеймики обрали по два депутати для обговорення порядку елекційного Сейму. Конвокаційний Сейм тривав із 6 по 28 січня 1573 року, під час якого було створено генеральну конфедерацію, що ухвалювала рішення більшістю. Було визначено дату виборів, створено каптурові суди, введено податки, а також підтверджено право кожного шляхтича брати участь в елекції, хоча явка не була обов'язковою. Для збереження релігійного миру відредаговано акт Варшавської конфедерації, а примаса проголошено головною особою держави під час міжкоролів'я [73, s. 67].

Конвокаційний Сейм 1673 року, скликаний 5 грудня, обрав маршалком королівського мечника Франтішека Белінського. Сесія тривала з 15 січня по 22 лютого 1674 року. Литовські магнати, зокрема рід Паців, активно виступали проти кандидатури Яна Собеського. Під час Сейму точилася боротьба між профранцузькою партією (за Філіппа Нойбурзького) та проавстрійською (за Карла Лотаринзького). Зрештою, шляхта підтримала Яна Собеського [11].

Елекційний Сейм, який скликався у Кракові, завершував процес обрання монарха. Кандидат на трон мав підтвердити Генріхові артикули 1573 року та присягнути на *Pacta conventa*. Перемогу здобував кандидат із найбільшою

кількістю голосів, як, наприклад, Міхал Корибут Вишневецький, який у 1669 році отримав 11 271 голос [11].

Кожен шляхтич Речі Посполитої мав право брати участь в елекційному Сеймі. Наприклад, на елекцію 1573 року прибуло близько 50 тисяч осіб, тоді як у 1575 році – лише 12 тисяч, зокрема лише двоє з Пруссії. Елекційний Сейм, який зазвичай тривав шість тижнів, проводився у селі Воля поблизу Варшави. Кандидати на трон або їхні представники оголошували про свою готовність. За свідченням Н. Дейвіса, перед елекційним Сеймом шляхта кожної провінції обговорювала кандидатів і ухвалювала рішення [18, с. 382].

Кожний Сейм мав свою схему проведення. Для сенаторів споруджували дерев'яний намет, а поряд розміщувалося «коло» для нарад сенаторів і шляхетських послів. Шляхта групувалася за воєводствами, земствами та повітами. Після богослужіння в костелі св. Яна у Варшаві шляхетські послы обирали маршалка в «колі», тоді як сенатори на чолі з примасом засідали в наметі. У визначений примасом час сенатори та послы об'єднувалися в «колі» для вирішення питань безпеки елекції, складання *Pacta conventa* для майбутнього монарха та розгляду листів від іноземних дворів. Після підрахунку голосів примас тричі запитував шляхту, чи згодні вони визнати певного кандидата королем. Прихильники кандидатів проводили агітацію, переходячи між павільйонами, а коронний маршал переконував тих, хто не визначився, підтримати кандидата з найбільшими шансами. У разі успішних виборів шляхта вітала нового монарха ревом і оголеними шаблями. За А. Замойським, на елекції прибували шляхтичі зі слугами, а представники кандидатів облаштовували «намети гостинності», де пригощали їжею, напоями та навіть роздавали гроші для здобуття голосів. Іноді вибори двох кандидатів призводили до конфліктів, які переростали у громадянські війни [87, с. 154].

До 1791 року в Речі Посполитій відбулося 11 елекційних Сеймів. На Сеймі 27 червня 1697 року профранцузьке угруповання на чолі з примасом проголосило королем Франсуа Луї де Конті, пов'язаного з Бурбонами, тоді як кувявський єпископ підтримав саксонського курфюрста Фрідріха Августа I з

династії Веттінів. Обидва кандидати здобули підтримку через підкуп магнатів і шляхти з боку Австрії, Франції та Московії. 27 липня 1697 року Фрідріх Август I присягнув на *Pacta conventa*, а 15 вересня був коронований у Кракові як Август II. Його конкурент, прибувши морем до Польщі, був змушений повернутися після коронації. Після зречення Яна Казимира у 1668 році, яке завершило правління польської гілки шведської династії, елекції 1669 (Міхал Корибут Вишневецький) і 1674 (Ян Собеський) років не залежали від династичних зв'язків [79, s. 70].

Після елекції скликався коронаційний Сейм у Кракові, де відбувалася церемонія коронації. Цей Сейм, який тривав близько двох тижнів, очолював примас. Обраний король виконував формальності, пов'язані з обранням, після чого проходив триденний обряд коронації у Вавельському соборі [12].

У Речі Посполитій скликалися звичайні та екстраординарні (короткі) Сейми. У 1637 році Сейм, розпочатий 20 січня, зірвався 4 березня без законодавчих результатів. Через три місяці король скликав надзвичайний Сейм, посиляючись на резолюцію сенаторів від 4 і 6 березня та положення Генріхових артикулів 1573 року про можливість скликання Сейму за порадою сенаторів. Однак ці положення не передбачали скорочення тривалості засідань. Компромісом стала королівська резолюція, яка зобов'язувала монарха та його наступників не порушувати регламент Сеймів. Конституція 1637 року заборонила скликання позачергових Сеймів тривалістю понад три тижні, а попередній Сейм мав схвалити скликання наступного. За І. Левандовською-Малець, існували чотири типи Сеймів: звичайні (шість тижнів), надзвичайні двотижневі (наприклад, коронаційний Сейм 1649 року, Сейм 1655 року), надзвичайні шість тижнів, скорочені до двох-трьох тижнів (1652, 1654, 1668 роки), і двотижневі, продовжені до шести тижнів (1659 рік) [12].

На відміну від Англії чи Франції, у Речі Посполитій король не зміг сконцентрувати повноту влади. Шляхта і магнати чинили опір спадковій передачі трону. За Є. Топольським, у державі склалося «порочне коло», де кожен новий привілей обмежував владу короля, розширюючи права шляхти

[76, s. 182]. Є. Опалінський порівнював устрій Речі Посполитої з людським тілом: король – голова, сенатори та духовенство – тулуб, шляхта – руки й ноги. Король мав забезпечувати верховенство закону, внутрішній мир і захист від зовнішніх ворогів [69, s. 73].

Династичні проблеми виникали неодноразово. Вперше криза наступництва постала у 1327 році, коли син Владислава I Локєтка, Казимир, тяжко захворів, і король запевнив угорського монарха в праві на трон. У 1338 році проблема повторилася через відсутність у Казимира III чоловічого спадкоємця. Після завершення династії П'ястів у 1370 році Людовік Угорський став королем Польщі. Щоб зберегти трон за угорською династією, він видав Кошицький привілей 1374 року, який передбачав передачу трону дочці за відсутності синів. У обмін Людовік пішов на значні поступки шляхті: зобов'язався захищати кордони, приєднувати втрачені землі, звільнити рицарські маєтки від податків (окрім двох грошів із селянського лану), призначати на земські уряди лише місцевих власників маєтків, передавати королівські замки та маєтки лише польським лицарям, не віддавати польські землі в ленне володіння, будувати укріплення за королівські кошти та скасувати стації в маєтках лицарів [21, с. 110].

У 1384 році польський трон посіла Ядвіґа, донька Людовіка Угорського, яка правила разом із чоловіком Владиславом II Ягайлом. Після смерті Ядвіґи Владислав уклав кілька шлюбів, від яких народилися сини Владислав і Казимир, які не мали династичних прав на трон. Щоб забезпечити спадкоємність для своїх синів, Владислав II видав привілеї 1425 (Бжєсць Куявський), 1430 (Єдлін) і 1433 (Краків) років, які ще більше обмежували королівську владу. Ці привілеї гарантували шляхті особисту недоторканість (захист від покарання без судового вироку) та судовий імунітет. Династія Ягеллонів правила до 1572 року. У 1454 році Казимир IV, син Владислава II, через війну з Тевтонським орденом і потребу в мобілізації війська змушений був видати Церквіцький привілей для великопольської шляхти, зобов'язавшись не змінювати державний устрій. Аналогічні вимоги висунула малопольська

шляхта, що призвело до ухвалення Нешавських статутів, які дозволяли королю скликати ополчення лише за згодою сеймиків [29, с. 512].

Мельницький привілей 1501 року передав основну владу верхній палаті Сейму – Сенату, залишивши королю роль голови цієї палати. Привілей дозволяв шляхті відмовляти в покорі монарху, якщо той діяв як тиран. Король залишався верховним суддею, керував зовнішньою політикою, розпоряджався державним майном і призначав сановників, але змістити їх міг лише за державну зраду. Тільки король мав право скликати Сейм, а без його підпису сеймові постанови не набували чинності. Король міг видавати статuti, едикти та мандати за умови, що вони не порушували шляхетських привілеїв, і мав право остаточного редагування актів Сейму до їх оприлюднення (Конституція 1588 року). За Конституцією 1538 року король не міг ухвалювати нові закони без згоди Сейму, а його едикти обмежувалися питаннями королівських міст, селян, маєтків і гірничої справи. За даними Н. Дейвіса, у 1569–1696 роках король надав шляхетство приблизно 2 тисячам осіб, хоча значно більше отримали його незаконно [18, с.390].

Незважаючи на постійні спроби шляхти обмежувати королівську владу, монарх не був лише номінальним виконавцем волі дворянства. Король мав вирішальний голос у політичних призначеннях, включаючи 16 державних урядовців (маршалка, гетьмана, канцлера, воєвод, каштелянів, старост) і затвердження апостольських призначень у католицьких, уніатських і православних єпархіях та абатствах. У політичній сфері король захищав дрібну шляхту від магнатів, а також слабші стани (міщан, селян, євреїв) від шляхти. Він визначав порядок денний Сейму. Сама королівська влада підкріплювалася церквою, яка трактувала її як божественну волю [37, s. 11].

Король був найбагатшим феодалом Речі Посполитої, володіючи королівським доменом (1/5 території держави). Його доходи формувалися від митниць, монетних дворів, соляних шахт, продажу салітри та роздачі посад. Сигізмунд III Ваза отримував значні прибутки, зокрема від «неаполітанських сум» (іпотечний кредит, наданий Боною Сфорцою королю Іспанії), а також від

маєтків своєї дружини, що забезпечувало йому річний дохід у понад 900 тисяч злотих, з яких 120 тисяч – від іспанського кредиту. Владислав IV Ваза перевершив попередника, отримуючи понад 1,2 мільйона злотих на рік, хоча його марнотратство призводило до значних витрат, зокрема 150 тисяч злотих на королівську кухню. Королівські маєтки, розкидані по всій країні, були менш вразливими до неврожаїв чи агресії, на відміну від маєтків магнатів, які могли зазнавати повного розорення. Владислав IV отримав 600 тисяч злотих приданого від дружини Марії, 400 тисяч від Гданська та 200 тисяч від Крулевця за звільнення міст від мит. Його двір налічував 1200 осіб, а гвардія – 1700 бійців. Королі часто позичали кошти у магнатів для захисту кордонів, будівництва фортець, набору військ чи найманців [60, s. 95].

Королівська влада в Речі Посполитій була значно обмежена привілеями шляхти, закріпленими в численних статутах і конституціях, таких як Нешавські статuti, Мельницький привілей і «Nihil novi». Проте монарх зберігав вагомий вплив у політичній, судовій і економічній сферах, виступаючи гарантом стабільності та захисту слабших станів. Династичні кризи змушували королів йти на поступки, що послаблювали їхню владу, але не робили монарха маріонеткою шляхти. Економічна могутність короля, підкріплена великими маєтками та різноманітними джерелами доходів, забезпечувала йому значний вплив, хоча й не дозволяла повністю подолати опір магнатів і шляхти.

У 1530 році Сенат Речі Посполитої проголосив королем Сигізмунда Августа, сина Сигізмунда I Старого та Бони Сфорци, що стало єдиним випадком такого рішення в історії шляхетської Речі Посполитої. Якби ця практика набула поширення, у Польщі могла б сформуватися спадкова монархія, що звільнила б королів від необхідності йти на поступки шляхті для здобуття трону. Проте, за оцінкою більшості дослідників, кардинальні зміни в державному устрої відбулися у 1573 році, коли королівська влада зазнала значних обмежень, а монарх став виключно виборною особою, що ознаменувало початок режиму «шляхетської демократії» [61, s. 49].

Після смерті Сигізмунда II Августа у 1572 році, останнього представника династії Ягеллонів, шляхта та магнати досягли згоди щодо тимчасового управління державою. Головою держави було призначено примаса Якуба Уханського, регіональну владу передали шляхетським конфедераціям (каптурам), а релігійний мир забезпечувала Варшавська конфедерація, ухвалена 28 січня 1573 року, яка гарантувала свободу віросповідання та рівність усіх конфесій для шляхти [71, s. 37].

Ідею виборів короля ініціювали представники Малої Польщі: сandomirський воєвода Петро Зборовський, краківський воєвода Ян Фірлей, люблінський каштелян Станіслав Слупецький і депутат Ян Замойський, який згодом став великим канцлером і гетьманом. Цю ідею підтримало духовенство, занепокоєне значною кількістю протестантів у Сенаті. У 1573 році претендентами на трон були московський цар Іван IV, шведський король Юхан III, син імператора Максиміліана II Габсбурга та брат французького короля Карла IX Генріх Валуа. Шляхта обрала Генріха Валуа, який для здобуття трону погодився виконати низку умов: погасити державний борг Речі Посполитої, щорічно вносити до скарбниці 40 тисяч флоринів, фінансувати навчання шляхтичів у Парижі, підтримувати союз із Францією, вислати війська проти Івана Грозного, залучити іноземних викладачів до Краківської академії, відбудувати її, відправити французький флот на Балтику та відновити власний флот. Ці зобов'язання були закріплені у «*Pacta conventa*» – виборчій капітуляції. Крім того, Генріх Валуа присягнув на «Генріхові артикули» 1573 року, які визначали принципи державного устрою Речі Посполитої до 1795 року. Від імені себе та майбутніх королів він зобов'язався не використовувати титул «спадковий государ» [21, с. 125].

«Генріхові артикули» закріпили законодавчу владу за Сеймом, який мав виключне право видавати закони, скликати посполите рушення та встановлювати податки. Сейм скликався раз на два роки і тривав не довше шести тижнів. При монарху створювалася рада з 16 сенаторів-резидентів (з 1641 року – 28, включаючи 4 єпископів, 8 воєвод і 16 каштелянів), які діяли два

роки з ротацією кожні шість місяців. Постійно при королі перебували спочатку 4, а згодом 7 senatorів-резидентів, які представляли воєвод, єпископів і каштелянів. Сейм контролював внутрішню та зовнішню політику, а королю заборонялося ухвалювати важливі рішення без згоди senatorів. Артикули гарантували свободу совісті та віросповідання, а також право шляхти на непокору (рокош) у разі порушення монархом її привілеїв. Король міг відправляти війська за межі держави лише за згодою Сейму і на термін не довше трьох місяців [9, s. 128].

Ці зміни остаточно закріпили «шляхетську демократію», послабивши королівську владу та підсиливши вплив шляхти через Сейм. Утворення виборної монархії та впровадження *Pacta conventa* і Генріхових артикулів зробили Річ Посполиту унікальною державою, де шляхта мала безпрецедентний вплив на державне управління, що водночас сприяло політичній нестабільності через часте використання «ліберум вето» та зриви Сеймів.

Шляхта обрала трансільванського князя Стефана Баторія, непримиренного супротивника Габсбургів, своїм королем. Тим часом Сенат проголосив монархом Максиміліана Габсбурга, молодшого брата імператора Священної Римської імперії Рудольфа II. Зібравши ополчення чисельністю 20 тисяч осіб, шляхта захопила Краків і зуміла відстояти свого кандидата. Натомість мешканці Гданська підтримали Максиміліана, що призвело до протистояння з шляхтою, яке тривало до 1577 року. Конфлікт завершився угодою: гданці сплатили 200 тисяч злотих як контрибуцію та зобов'язалися перераховувати частину митних зборів до державної скарбниці, отримавши взаємін повернення автономії, обмеженої Сеймом у 1570 році. [10]. Двоє королів фактично правили Річчю Посполитою до 1596 року, коли престол посів Сигізмунд III Ваза — син шведського короля Юхана III і Катерини Ягеллонки, дочки Сигізмунда I Старого. Його обрання стало можливим завдяки активному втручання канцлера Замойського.

Варто підкреслити, що не кожен монарх Речі Посполитої вирізнявся хистом до політики чи військової справи. Стан держави та добробут її підданих значною мірою залежали від особистих якостей правителя. Як зазначає П. Захарченко, правління Казимира Великого відзначалося його підпорядкуванням світській і духовній аристократії [20, с. 167]. За оцінкою А. Карабович, Стефан Баторій виявився дієвим правителем, здатним знаходити спільну мову з Сеймом і впроваджувати реформи в судочинстві [43, с. 126].

Ян Собеський, син краківського каштеляна, увійшов в історію як видатний правитель. Він здобув освіту в колегіях Новодворського та Краківського університетів, вільно володів латинською, французькою, а також англійською, німецькою, іспанською, італійською, а за деякими даними, навіть татарською та турецькою мовами. Собеський брав участь у війнах проти козаків, отримав поранення під Берестечком, але стрімко підіймався політичними сходами: від хорунжого великого коронного до маршалка, польського гетьмана і, зрештою, великого гетьмана коронного [68, с. 53].

Обійнявши трон у складний для Речі Посполитої час, коли країна потерпала від воєн, чуми, спорожнілої скарбниці та зрад магнатів, які укладали союзи з іноземцями, Я. Собеський зіткнувся із загрозою Османської імперії. Вершиною його правління стала битва під Віднем 12 вересня 1683 року, коли очолювані ним кінні загони зненацька атакували турків із флангу, з лісу. Османи втратили понад 10 тисяч убитими, 5 тисяч полоненими та всю артилерію, а Собеський здобув славу блискучого полководця. У 1686 році Річ Посполита уклала «вічний мир» із Московією, за яким Лівобережжя з Києвом і Запоріжжя відійшли до Московії [91].

Попри успіхи у зовнішній політиці, Собеському не вдалося досягти згоди зі шляхтою: із 11 сеймів 5 були зірвані, зокрема через необрання маршалка в 1688 році. Проте він реформував армію, створивши піхотні, кінні та артилерійські частини, запровадив нову артилерійську тактику і розширив королівську гвардію. Ян Собеський вважав, що король, нація та закон мають

бути троєм «стовпами держави», які взаємно врівноважують один одного[63, s. 87].

Королівська канцелярія відігравала ключову роль у системі центральних органів влади Речі Посполитої, особливо під час неповноліття Владислава III, коли значний вплив мали малопольські феодали на чолі з краківським єпископом Збігнєвом Олесницьким. Ян Длугош зазначав, що в цей період порядок і свобода в Королівстві залежали не від королівської влади, а від його оточення та шляхти. Навіть після досягнення повноліття король не отримував повної влади, доки не гарантував збереження прав і свобод Королівства. У 1386–1434 рр. канцелярія налічувала 68 осіб (33 шляхтичі та 12 міщан), а в 1447–1506 рр. її штат зріс до 187 осіб (146 шляхтичів і 12 міщан) [66, p. 256].

Найвищими посадовцями були міністри, відповідальні за основні напрями державного управління. Для Корони та Великого князівства Литовського існували паралельні структури, що відображало юридичну окремішність цих держав. До міністрів належали великий коронний канцлер, великий канцлер литовський, коронний і литовський канцлери, великий королівський і литовський маршалки, королівський і литовський надвірні маршалки, великий королівський і литовський підскарбії, які входили до Сенату. Також міністрами були великий коронний і литовський гетьмани, коронний і литовський польні гетьмани, коронний і литовський підскарбії, які не були сенаторами. При дворі діяли придворні уряди, що відповідали за організацію двору (кухмістери, чашники, столики) та символізували велич монарха (мечники, підкоморії, ловчі, капітан королівської гвардії) [71, s. 65].

На відміну від великого канцлера, який використовував велику печатку, підканцлер затверджував документи малою печаткою, що мала рівну юридичну силу. У підпорядкуванні канцлера та підканцлера працювали численні писарі (нотарії), які згодом стали секретарями.

Великий коронний підскарбій відповідав за державну скарбницю, розпоряджався доходами, фінансував державні витрати та утримував королівський двір. У 1590 році Сейм розділив скарбницю на королівську (під

контролем надвірного підскарбія) та державну (під управлінням великого коронного підскарбія). Підскарбій також відповідав за карбування монет [10].

Великий коронний гетьман командував найманими, а згодом компутовими військами, будучи заступником монарха як верховного головнокомандувача. До середини XV століття гетьмана призначали лише на час війни, але з 1503 року посада стала постійною з титулом «великий коронний». Із 1581 року вона стала пожиттєвою, а гетьмана почали обирати на Сеймах. Гетьман відповідав за військові справи, судочинство у війську, командування армією під час війни та зовнішні відносини. У 1646–1651 роках, під час Національно-визвольної війни, коронним гетьманом був Миколай Потоцький, який після поразки під Корсунем 1648 року разом із польним гетьманом Марціном Калиновським потрапив у полон до татар і провів два роки в неволі, доки його не викупили. Польний гетьман, заступник коронного, у мирний час командував військами, охороняв кордони та проводив дрібні операції. Серед відомих польних гетьманів — Ян Зборовський (1576–1584), Станіслав Конєцпольський (1618–1632), Анджей Потоцький (1684–1691). Польні гетьмани керували кварцяльним військом, відповідали за розвідку та спеціальні операції, зокрема проти козаків чи татар [61, s. 87].

Королівський суд був найвищою судовою інстанцією Речі Посполитої, адже монарх уособлював справедливість. Він мав право розглядати будь-які справи нарівні із земськими, гродськими судами та вічами, діючи через спеціально призначених суддів, комісарів або безпосередньо в палаці. До компетенції королівського суду входили апеляції від міст, справи щодо привілеїв на маєтки, розмежування володінь шляхти й короля, фінансові питання, суперечки між станами, кримінальні злочини (зокрема зрада), справи, пов'язані з особою монарха, його майном, а також зловживаннями чиновників [82, s. 44].

Наприкінці XV століття з'явився сеймовий суд, який діяв лише під час роботи парламенту. Його складали сенатори, а з 1588 року — ще й вісім депутатів Ізби Посольської, очолював суд монарх. У 1578 році внаслідок

судової реформи створено Коронний Трибунал — вищу інстанцію для розгляду справ між шляхтою. Сеймовий суд продовжував розглядати справи про образу монарха, державну зраду, фінансові зловживання вищих урядників, насильство на сеймах, зривання трибуналів чи сеймиків, а також злочини шляхти, що тягнули смертну кару, конфіскацію майна чи баніцію (позбавлення громадянських прав) [47, с.128].

Справи аналізували референдарі-юристи, які передавали їх канцлеру, а той доповідав королю. З 1565 року до роботи сеймового суду долучилися інстигатори — державні обвинувачі, які отримували платню з казни. У кримінальних справах вони співпрацювали з деляторами (позивачами) або інквізиторами, які проводили слідство (шкрутиніум). Важливу роль відігравали возні, які доставляли позови від королівської канцелярії, складали звіти (реляції) про виконання, проводили процедури введення у володіння, оголошення інфамії (заочної смертної кари) чи баніції [11].

Конституція 1641 року встановила порядок розгляду справ: після сенаторських виступів тиждень присвячувався кримінальним справам, у понеділок розглядалися питання скарбниці, кварти та незаконно утримуваних королівських маєтків, у вівторок — справи Великого князівства Литовського, у четвер — апеляції від інших судів, а середа, п'ятниця та субота були для кримінальних справ [11].

З 1578 року Коронний Трибунал став вищою апеляційною інстанцією для шляхти й духовенства. Суддів (27 осіб) обирали на сеймиках терміном на рік, по одному чи два від воєводства залежно від його розміру, а частину суддів від духовенства — капітула. Очолював Трибунал обраний маршалок. Для Великої Польщі Трибунал збирався в Пйотркуві, для Малої Польщі — в Любліні. Він був останньою інстанцією для справ із земських, міських і підкоморських судів. Рішення ухвалювали голосуванням, а за рівного розподілу голосів справу передавали до Сейму. Проте Трибунал мав недоліки: судді брали хабарі, залежали від магнатів, а його робота часто зупинялася через зовнішні загрози чи конфлікти магнатів [59, s. 114].

У період безкоролів'я Генеральна конфедерація створювала каптурові суди, які виступали найвищою апеляційною інстанцією для воєводських судів.

Штат каптурового суду складався з 3 сенаторів, призначених примасом, та 12 послів, обраних маршалком. Суд розглядав кримінальні справи шляхти й духовенства, зокрема злочини проти особи, держави, підпали, грабежі тощо. Судовий процес відбувався колегіально за участю воєвод, каштелянів та урядників за спрощеною й прискореною процедурою. Земські суди могли виконувати допоміжні функції. Каптурові суди мали широкі поліцейські повноваження, включно з обшуками, арештами та застосуванням тортур, але не розглядали цивільні справи. Незавершені справи після коронації монарха передавалися до гродських судів [61, s. 87].

Таким чином, система центральних органів влади Речі Посполитої складалася з трьох гілок: монарха, двопалатного Сейму та судів. Законодавчу владу уособлював двопалатний Сейм, що включав Сенат та Ізбу Посольську. Він відповідав за збір податків, набір війська та ухвалення законів.

Другою центральною гілкою влади був монарх, спочатку король польський, а згодом Речі Посполитої. Його повноваження обмежувала шляхта. Без згоди Сейму король не міг виводити війська за кордон, запроваджувати нові податки, укладати міжнародні угоди чи порушувати шляхетські привілеї. Він залишався головнокомандувачем і вищою апеляційною інстанцією. У період міжкоролів'я функції правителя виконував примас — гнезненський архієпископ. Особливістю королівської влади була елекція, тобто обрання монарха шляхтою.

Судова система Речі Посполитої не була незалежною, як у сучасних європейських країнах. Суди формувалися королівськими урядниками або шляхтою. Діяли королівський суд, сеймовий суд і каптурові суди.

РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА І ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Річ Посполита являла собою федеративну державу, де кожен її суб'єкт мав власну правову систему, різноманітний етнічний і релігійний склад населення. Регіони відрізнялися економічним розвитком і кількістю шляхти, що впливало на формування сеймиків. Завдяки праву «ліберум вето», коли один депутат міг заблокувати роботу Вального Сейму, сеймики відігравали ключову роль у політичному житті країни.

Як зазначалося раніше, адміністративно Річ Посполита складалася з трьох провінцій: Великої Польщі, Малої Польщі та Великого князівства Литовського (ВКЛ). Ці провінції поділялися на воєводства і повіти. Воєводства очолювали воєводи, які здійснювали судову владу та керували шляхетськими збройними загонами під час воєн. Перші воєводства з'явилися на межі XIV–XV століть як військові одиниці, керовані воєводами, призначеними правителем. У період 1582–1699 років у Речі Посполитій налічувалося 33–35 воєводств. Із

запровадженням князівського двору в Польщі діяв один воєвода-палатин, але після поділу держави на князівства в кожному з них з'явилася посада воєводи. З XIII століття воєводи очолювали шляхту своїх воєводств. Краківські та Сandomirські воєводи мали особливий статус, називаючи себе «володарями Божої благодаті» — титулом, притаманним правителям. За сприятливих умов умілий воєвода міг навіть домогтися відставки князя. Повітові князівства без воєвод перетворювалися на землі, а більшість повноважень воєвод і каштелянів перейняли старости. Воєводи увійшли до Королівської ради (згодом Сенату) і стали головами Ради Панів у своїх воєводствах [21, с. 126].

Посада старости, як керівника села чи староства, була запроваджена королем Вацлавом II (1291–1305). Вона створювалася для протидії сепаратистським настроям воєвод. Генеральний староста виступав намісником провінції чи землі (наприклад, Руської, Подільської, Великопольської чи Жмудської) і мав статус сенатора, рівний воєводі. Краківський староста, відомий як Малопольський генеральний, управляв кількома повітами Малої Польщі. Гродський староста відповідав за виконання судових рішень, зокрема у кримінальних справах шляхти. Генеральні старости призначали заступників (суррогатів) та інших посадовців: підстаросту, суддю, писаря, регента, віце-регента та бургграфів. Підстароста, суддя і писар займалися судочинством, регенти приймали актові матеріали, а бургграфи виконували судові вироки. У Пруссії функції старост виконували воєводи, а їхніх заступників називали підвоєводами [76, s. 131].

На мою думку, з часом реальна влада зосередилася в руках Великопольського старости, який призначав підлеглих старост міст і застав, а також впливав на вибори муніципальних органів у королівських містах, зокрема в Познані, обираючи міську раду з поданих кандидатів. Він, як і подільський староста, відповідав за оборону провінцій. Гродський староста за дорученням монарха керував адміністрацією та судом у своєму повіті, очолюючи гродський суд, виконуючи поліцейські функції та забезпечуючи безпеку доріг. Він мав «право меча» – право виконувати судові рішення всіх

інстанцій на своїй території. Проте, згідно з Вартським статутом 1423 року, судові повноваження старости обмежилися лише чотирма справами: насильством над жінкою, грабежем, підпалом і нападом на дім [10].

До місцевих посадовців також належали великий і малий військи, які управляли відповідно повітом і замком. Хорунжий ніс хоругву землі під час посполитого рушення, похорону монарха чи інших урочистих подій. Стольник, підстольник, чашник, підчашник, ловчий, мечник і земський скарбник були почесними посадами без конкретних обов'язків, але замінювали інших чиновників під час королівських візитів. На нижчому рівні адміністрації діяли волосні та сільські органи: королівський волосний староста з писарем вирішував справи волості, а сільські збори – питання місцевого життя. [61, s. 87].

З кінця XIV століття важливу роль відігравали сеймики – станові органи шляхти, що еволюціонували з віча. Вони мали значний вплив на життя Польщі. Наприклад, у 1404 році, коли Тевтонський орден погодився продати Добжинську землю за 40 тис. злотих, королівська казна не мала коштів, і сеймики погодилися зібрати 12 грошів з кожного лану для викупу, що затвердив Вальний Сейм у Новому Корчині. Сеймики вирішували не лише фінансові та самоврядні питання, а й захищали шляхту від втручання церкви у світське судочинство, регулювали сплату десятини. У 1406 році Петркувський сеймик постановив, що шляхтич може сплачувати десятину там, де йому зручно, а суперечки вирішуються в земському суді. За словами дослідника О. Вінниченка, сеймики займалися захистом громадського порядку, організацією судочинства, боротьбою зі злочинністю, ремонтом доріг і мостів, укріпленням фортець та розв'язанням приватних конфліктів [86].

Спочатку сеймики очолювали староста (у Великопольській провінції), воєвода (у Малопольській провінції) або найвищий земський урядовець. Сеймики зародилися у Великій Польщі під сильним впливом середньої шляхти. З часом, із запровадженням вільних виборів, з'явилася посада маршалка сеймику. У Короні маршалка обирали на кожному сеймику, тоді як у Литві ця

посада була постійною. Згідно з Конституцією 1631 року, посада маршалка була пожиттєвою, а король призначав його з чотирьох кандидатів, обраних сеймиком. Під час війни маршалок виконував функції, подібні до каштеляна, скликаючи військо та передаючи його під командування воєводи, а також мав право судити в земських судах. Сеймики відповідали за введення місцевих податків і створення сеймикових судів. Спочатку земські сеймики мали рівні права з провінційними та Вальним Сеймом, що дозволяло королю скликати будь-який із них для затвердження своїх пропозицій. Дослідник С. Кутшеба зазначає, що сеймики могли скликатися кілька разів на рік або не скликатися роками [61, s. 112].

До XVII століття в Польщі діяли провінційні сеймики: у Корчині (Малопольща), Колі (Великопольща), Варшаві (Мазовія), Волковиську (Литва), Судовій Вишні (Русь) і Мальборку, згодом Грудзьондзі (Пруссія). За Є. Ключковським, на цих сеймиках часто були присутні довірені особи короля, а в Пьотркуві відбувалися збори королівської ради. Сеймик у Колі діяв до 1716 року, але нерегулярно – відомі зібрання 1411, 1429, 1430 років, де вирішувалися питання війни з Тевтонським орденом і Пруссією. Після Конституції 1505 року значення сеймику в Колі зменшилося, а шляхта збиралася переважно для затвердження збору коштів на династичні амбіції Ягеллонів в Угорщині та Чехії. Король скликав сеймик у Колі для реформування скарбниці та організації оборони прикордонних земель, але ці зібрання часто були безрезультатними. Проте в 1533 році сеймик таки затвердив податки на військові дії [64, s. 75].

Ряд дослідників відзначають, що сеймики поділялися на типи залежно від функцій. Предсеймовий сеймик збирався для заслуховування королівської легалізації про скликання Вального Сейму, обирав депутатів і надавав їм інструкції. Депутат, який порушував інструкції, не карався, але втрачав шанси на переобрання. Реляційний сеймик збирався після Вального Сейму для заслуховування звітів депутатів, затвердження його рішень і розподілу податків. Такі сеймики діяли до 1589 року і скликалися за конституцією, королем або воєводами через вісім тижнів після Сейму. В. Єрмолаєв зазначає,

що післясеймові сеймики вперше відбулися в 1591 році, коли Конституція 1591 року зобов'язала шляхту збиратися для представлення скарбових звітів і обрання поборців та шафарів, які розпоряджалися зібраними коштами [19, с. 34].

На елекційних сеймиках обирали кандидатів на посади підкоморія, земського судді, підсудка та земського писаря. Каптурові сеймики, запроваджені з 1572 року, скликалися під час безкоролів'я для створення конфедерацій і каптурових судів. Депутатські трибунали обирали представників до Коронного Трибуналу, причому рішення приймалися більшістю голосів, а не одноголосно, на відміну від предсеймових сеймиків. Господарські сеймики вирішували питання місцевих податків і витрат, а після 1677 року обирали депутатів до Генерального скарбового трибуналу, призначали збирачів податків і контролювали їхню діяльність. За В. Єрмолаєвим, поборовий універсал 1567 року зобов'язував урядовців, відповідальних за податки, звітувати перед сеймиками, а універсал 1573 року надавав повітовим сеймикам право обирати поборців [19, с. 36].

Ю. Бардах і А. Замойський стверджують, що після 1569 року в Речі Посполитій діяло 70 сеймиків, тоді як М. Пеньковський указує на понад 40 сеймиків у XVII столітті. Деякі сеймики, як-от сандомирський в Опатуві, краківський у Прошовіце та калісько-познанський у Сьроді-Великопольській, вважалися «верхніми» через їхній престиж. Їхні депутати мали значний авторитет на Сеймі завдяки ранньому формуванню цих сеймиків і політичній незалежності місцевої шляхти, обізнаної з правом і звичаями. Зростання ролі сеймиків закріпили Церквінський привілей і Нешавські статuti 1454 року, які вимагали згоди сеймиків для ухвалення законів, збору податків, мобілізації війська чи вирішення питань війни й миру. Сеймики також визначали, чи шляхта повіту виконуватиме військовий обов'язок особисто, чи сплачуватиме податок на наймане військо, і пропонували королю чотирьох кандидатів на вакантні посади місцевої адміністрації, з яких він затверджував одного [90].

У XVI–XVII століттях повноваження сеймиків розширювалися, попри існування Вального Сейму та королівської адміністрації. Якщо Сейм відхиляв пропозиції щодо податків, король міг домовлятися з окремими сеймиками, що було тривалим процесом через консультації з сусідніми сеймиками. Земські сеймики фактично формували провінційні уряди. За Л. Зашкільняком, у провінціях діяло 17 посад урядників: воєвода, каштелян, підкоморій, гродський староста, хорунжий, земський суддя, стольник, підчаший, підсудок, підстолій, чашник, ловчий, більший і менший війські, земський писар, мечник, скарбник. Кандидатів на ці посади затверджував король, єдиними вимогами були шляхетське походження та осілість у регіоні. Хорунжий допомагав воєводі й каштеляну скликати посполите рушення і ніс хоругву, а війські забезпечували громадський порядок після мобілізації шляхти. З 1572 року сеймики обирали збирачів податків, з 1589 року – міністрів, а з 1581 року їхня згода була потрібна для призову на військову службу. Звернення короля до сеймиків у податкових питаннях призводило до накопичення надлишків у провінційних скарбницях, що зміцнювало владу місцевих рад у воєводському самоврядуванні [77, s. 171].

З XVII століття сеймики почали обирати керівників соляних копалень і повітових жовнірів, які керували місцевими військовими загонами. Повітові війська з'явилися після 1609 року через затяжну війну з Московією, що спричинила фінансову кризу та створення військових конфедерацій із солдатами, які не отримували платні й вдавалися до грабунків. Конституція 1613 року запровадила створення повітових загонів на чолі з місцевими шляхтичами, а Конституція 1619 року визначила їхній правовий статус: ці загони, створені за рішеннями сеймиків, виконували поліцейські функції або підтримували регулярне військо[8]. Резолюції сеймиків, відомі як лауди, із кінця XVI століття заносилися до гродських книг. За Е. Шумом, наприкінці XVII століття сеймики переважали Сейм за впливом, оскільки король міг звертатися до них за підтримкою у разі відмови Сейму затвердити податки [75, s. 15].

Елекційні сеймики обирали кандидатів на посади підкоморія, земського судді, підсудка та земського писаря. Каптурові сеймики, запроваджені з 1572 року, скликалися під час безкоролів'я для формування конфедерацій і каптурових судів. Депутатські трибунали обирали представників до Коронного Трибуналу, де рішення ухвалювали більшістю голосів, на відміну від одногосності предсеймових сеймиків. Господарські сеймики вирішували питання місцевих податків і витрат, а з 1677 року обирали депутатів до Генерального скарбового трибуналу, призначали збирачів податків і контролювали їх. За В. Єрмолаєвим, поборовий універсал 1567 року зобов'язував урядовців звітувати перед сеймиками, а універсал 1573 року дозволяв повітовим сеймикам обирати поборців [19, с. 87].

Депутатами сеймиків не могли бути особи, позбавлені шляхетства, підсудні чи засуджені за тяжкі злочини. У 1690 році шляхта-голота втратила право голосу на сеймиках. Зазвичай на сеймики збиралося 100–200 учасників, але, наприклад, у 1649 році на люблінському сеймику було 800 осіб через важливе питання мобілізації посполитого рушення під час війни з козаками.

Згідно з Конституцією 1520 року, земські сеймики могли обирати на Сейм будь-яку кількість депутатів, але королівська казна оплачувала витрати лише шістьом представникам від кожної провінції. Для скликання передсеймового (депутатського) сеймику необхідним був універсал (легація), виданий королем або примасом. Цей документ, підготовлений королівською канцелярією, надсилався старостам, які публічно оголошували його та вносили до гродських книг. Універсал визначав місце, час і причини скликання сеймику, а також дати проведення партикулярних і загальних сеймиків. [10].

Дослідник В. Сладковський зазначає, що в Люблінському воєводстві сеймики скликалися монархом (передсеймові), воєводою (для обрання земських урядників) або парламентом (реляційні). У виняткових випадках, таких як громадянська війна, бунт чи зовнішня загроза, ініціаторами могли бути місцеві сенатори. Бували й нелегальні сеймики, скликані воєводою, рокошовими депутатами або самою шляхтою. Хоча законодавство дозволяло брати участь у

сеймиках усім шляхтичам незалежно від майнового стану, включно зі шляхтою-голою, фактично активну участь брали заможна та середня шляхта, оскільки поїздки на сеймики здійснювалися власним коштом і транспортом, що вимагало залишити господарські та сімейні справи [71, s. 157].

В Мазовії учасники сеймиків сплачували збір у розмірі 1/2 гроша з особи, а відсутні штрафувалися одним грошем за неявку. За словами Е. Шума, особливо цінувалися депутати з юридичною освітою та знанням латини. О. Вінниченко підкреслює, що у воєводствах із численною заможною та освіченою шляхтою, незалежною від короля чи магнатів, було багато самостійних політичних активістів. Аналіз складу сеймиків показує, що переважали заможні та середні шляхтичі, які володіли земельними наділами, а також обіймали посади місцевих урядників, таких як підкоморії, мечники, стольники, хорунжі чи земські судді. Депутатами не могли бути особи, які втратили шляхетство, перебували під судом або вчинили тяжкі злочини. У 1690 році шляхта-голова втратила право голосу на сеймиках. Зазвичай на сеймиках збиралося 100–200 учасників, але, наприклад, у 1649 році на люблінському сеймику було 800 осіб, що пояснюється обговоренням важливого питання збору посполитого рушення під час війни з козаками [15].

За А. Літинським, виплати депутатам залежали від тривалості сеймиків і стану скарбниці. У 1504 році платили 15–20 гривень, у 1506 році – до 40, але в різних воєводствах суми коливалися від 15 до 60 гривень. Іноді депутати отримували лише «братську подяку». Виплати здійснювалися після завершення роботи, але порожня королівська казна створювала проблеми. Провінційні скарбниці, наповнені чоповим податком, забезпечили стабільніші виплати [61, s. 43].

Шляхта на сеймиках стикалася з труднощами: пошук житла для себе та слуг, особливо при великих процесіях, викликав суперечки. У полі проблем із розташуванням не було, але епідемії чи пожежі ускладнювали вибір місця. Католики відвідували месу Святого Духа, інші конфесії проводили власні служби. Вибори маршалка були ключовими: обирали поважних місцевих

урядовців (камергерів, суддів), здатних до консенсусу. У 1590 році в Прошовіце два списки депутатів спричинили перевірку мандатів, і один скасували. До середини XVII століття одноставність для обрання маршалка не була обов'язковою, але згодом стала нормою, що призводило до зривів. Без маршалка зібрання вважалося приватним [54, s. 423].

Дебати вів високопосадовець (воєвода, каштелян, камергер, земський писар). Проблеми виникали через розсадку за ієрархією, що викликало сварки через чутливість шляхти до питань гідності. Королівський легат, зазвичай із відомих родин, представляв інструкцію монарха. Без легата, коли вказівки приносив лише посланець, шляхта сприймала це як зневагу, що могло зірвати роботу сеймику [24, с.271].

Легації короля здебільшого стосувалися фінансових і оборонних питань. Монарх прагнув зібрати кошти на військові потреби, відправлення послів за кордон або ремонт прикордонних фортець, таких як Кам'янець-Подільський чи Смоленськ. Значну увагу приділяли внутрішнім проблемам, зокрема заворушенням, як-от дії конфедеративної армії чи козацькі повстання. Іноді король пропонував реформи для збільшення своїх доходів, удосконалення парламентських дебатів або зміни у проведенні вільних виборів. Також монарх міг звертатися з особистими проханнями, наприклад, про погашення боргів чи забезпечення гідного утримання членів королівської родини [79, s. 61].

Після зачитування легації оголошували листи (за їх наявності) від членів королівської родини, сенаторів, центральних урядовців, особливо гетьманів, які стосувалися державних, місцевих або приватних питань. Часто зачитували звернення магнатів, але шляхта могла відхилити лист без розгляду. Далі відбувалося голосування, де шляхтичі висловлювалися відповідно до ієрархії їхніх посад. Теоретично кожен учасник міг виступити, але на практиці часу на це часто бракувало. Під час дебатів порушували питання з легації, але нерідко обговорювали й місцеві чи приватні справи. На мою думку, географічне розташування сеймиків значно впливало на інтереси шляхти: наприклад,

мазовецькі сеймики мало цікавила козацька проблема, на відміну від малопольських.

Інструкції, які сеймики вручали делегатам на Вальний Сейм, мали чітко виконуватися. Вони склалися з трьох частин: вступ із інформацією про скликання, місце, час передсеймового сеймику, імена послів і подяку королю; основна частина з постулатами шляхти та приватними петиціями; заключна частина з порядком прийняття документа за підписом маршалка. Спочатку інструкції стосувалися податків, оборони провінцій і шляхетських вольностей, але в XVII столітті вони часто включали приватні питання магнатів чи несуттєві справи, що доходило до абсурду. Пріоритет віддавався «благу Республіки», але значна частина пунктів стосувалася приватних інтересів [26, с. 73].

Інструкції Підляшшя не мали чіткої структури: статті розміщувалися хаотично, без групування за темами, у порядку їх обговорення. Е. Шум виділяє три групи питань: 1) відповіді на королівську легацію, зокрема щодо податків (прийняття чи відмова); 2) державні питання поза межами легації (судова влада, безпека, функціонування Сейму та сеймиків); 3) місцеві питання (будівництво доріг, мостів, приміщень для судових книг) і запити сеймиків чи повітів. Наприклад, шляхта Люблінського воєводства вимагала покарань для селян-втікачів, а в 1646 році — боротьби з розбійниками. Мазовецька шляхта, за К. Ліванцевим, пропонувала зміни до законодавства Корони, як-от на сеймику в Закрочимі 1504 року щодо обрання суддів [83, s. 20].

Інструкція равського сеймику від 7 лютого 1667 року, підписана Яном Хризостомом (коморником, маршалком), містила вимоги: обмежити право вето; відтермінувати виплати офіцерам під гарантії скарбниці; подвоїти мита, акцизи, податки на сіль і єврейський подушний податок; погасити борг родині Орсетті з 1662 року; відкласти податки через спустошення воєводства; дозволити шляхті служити в іноземних військах; компенсувати Олександрові Залуському втрачені села в Смоленському воєводстві (Павлово, Заполе, Бородіно), захоплені Московією [7].

У містах Речі Посполитої владна вертикаль була складною, оскільки міщани фактично не брали участі в політичному житті. У королівських містах чиновників призначала королівська адміністрація, у приватновласницьких — власник (магнат, шляхтич, духовна особа). Міста на магдебурзькому праві обирали магістрат (лаву та раду). Рада складалася з багатих міщан (радців), які обирали бургомістрів для головування та виконання функцій влади й суду в цивільних справах. Лава, очолювана війтом, складалася з лавників і також обиралася радою. У XVI столітті 16% міст були приватними, але їхня система самоврядування не відрізнялася від королівських міст, хоча була менш розвиненою через загальну слабкість. Старости в приватних містах діяли подібно до королівських, але міщани мали обмежені судові права й були лише орендарями землі, а не власниками [79, s. 61].

У містах Корони існувала посада «повітряного управителя», відповідального за боротьбу з чумою. Його обов'язки включали організацію вивезення трупів, поховання, догляд за хворими, ізоляцію заражених, забезпечення їжею та ліками, а також виконання заборон для обмеження поширення хвороби. У Варшаві з середини XVII століття управителі мали значні повноваження, контролюючи в'їзд і виїзд із міста. Вони керували штатом підлеглих, включаючи охорону, перукарів, грабарів та інших працівників.

Земські суди Речі Посполитої, відомі з 1447 року, зосереджували цивільні справи. Вони склалися з судді, підсудка та писаря, призначених королем пожиттєво з чотирьох кандидатів від повіту. Сесії тривали шість тижнів чотири рази на рік після 1454 року. Поруч із суддею та підсудком засідали п'ять-шість асесорів із шляхти, що прибували на «рочки». У Великопольщі (Познань, Каліш) асесорами були староста (бургграф), воєвода, підкоморій і хорунжий.

Гродські суди розглядали кримінальні справи, зокрема підпали, розбій, напади на будинки та зґвалтування. Їх очолювали воєводи у воєводствах або старости в повітах, а писарі вели гродські акти, записуючи вироки, угоди та заяви для надання їм юридичної сили.

Референдарський суд, що з'явився у XVI столітті, розглядав справи королівських селян, десятини та апеляції з гродських і економічних судів. Його функції визначав устав 1507 року. Референдарії (світський і духовний) засідали в надвірному королівському суді разом із сенаторами-асесорами, вивчали справи та надавали рекомендації. З 1550-х років вони підписували судові документи для королівських підданих, а після створення Коронного трибуналу в 1578 році референдарський суд став окремою інстанцією [28, с. 147].

Підкоморський суд, що виник у XIV столітті спочатку в Малопольщі, а потім у Великопольщі, діяв для осілої шляхти. З 1523 року він був однією з трьох судових інстанцій поряд із земським і гродським. Підкоморій або його заступник розглядав справи щодо нерухомості та меж земельних ділянок, включаючи розмежування навіть за відсутності спорів.

Провінційні сеймики відігравали ключову роль у системі влади Речі Посполитої, скликаючись за королівськими легаціями. Вони обирали депутатів на Вальний Сейм, забезпечуючи представництво місцевої шляхти.

Таким чином, у XVI – XVII століттях Річ Посполита вирізнялася децентралізованою системою управління, де ключову роль відігравали місцеві органи влади. Їхня структура і функціонування відображали унікальний характер державного устрою, який був компромісом між шляхетськими вольностями та потребами ефективного управління.

Основою місцевого самоврядування на землях Речі Посполитої були сеймики (вальні, земські, каптурові та реляційні), які стали центральним елементом шляхетської демократії. Вони виконували не лише дорадчі, а й значною мірою законодавчі та судові функції на місцевому рівні. Рішення сеймиків, що приймалися одностайно (за принципом *liberum veto*), мали обов'язкову силу для місцевої шляхти, що підкреслювало їхню значну автономію від центрального уряду.

Паралельно з сеймиками функціонували й інші органи влади, що були покликані забезпечувати адміністративне та судове управління на місцях. Земські уряди, що склалися з воєвод, каштелянів, старост, земських суддів,

підсудків та писарів, відповідали за виконання державних постанов, збирання податків, охорону порядку та правосуддя. Однак, їхні повноваження часто обмежувалися шляхетськими вольностями, а призначення на ці посади залежало від підтримки місцевої еліти

РОЗДІЛ 3. КРИЗОВІ ЯВИЩА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Політична система Речі Посполитої мала унікальні риси, що відрізняли її від інших європейських країн. У цьому розділі розглядаються особливості влади, феномен рокоша, конфедерації, формування шляхетства, його чисельність, майнова диференціація та правило «ліберум вето». На мою думку, абсолютизм у Речі Посполитій не сформувався через слабкість міщанства, федеративний устрій, етнічну різноманітність і домінування шляхти, яка монополізувала всі сфери життя, підпорядкувавши духовенство, селян і міщан.

На відміну від Франції, де монарх підтримував «третій стан», чи Англії, де міщани були в палаті громад, у польському Сеймі панувала виключно шляхта.

Шляхетство походило від племінної аристократії та лицарів. За Л. Зашкільняком, наприкінці XV століття в Польщі було 274 шляхетських герби, з яких 126 мали назви та кличи, а 18 — ні. Спочатку титул передавався через рід або шлюб, але згодом його можна було отримати за заслуги (нобілітація) чи купити. До 1578 року титули надавав король, після — Сейм, хоча під час війни король міг надати титул у присутності посполитого рушення. А. Замойський порівнює шляхтича з римським громадянином, підкреслюючи його повноправність. Н. Дейвіс зазначає, що польські герби належали групам із спільним девізом і емблемою, а не окремим особам чи родинам, як в Англії чи Німеччині. Шляхтичі додавали до імені назву роду, наприклад, Ян Замойський герба Єліта, що схоже на німецьке «фон» чи французьке «де» [18, с.524].

«Звід статутів Казимира» вимагав, щоб особа, яка заявляла про шляхетство, довела його шістьма свідками-шляхтичами з роду. У Великопольщі викликали по два свідки з родів батька, матері та бабусі, у Малопольщі — шість із роду батька, але згодом переважала великопольська практика. За Ю. Бардахом, у XVI столітті заможні міщани (Бонери, Фірлеї, Морштини, Шембеки) могли стати шляхтичами, купуючи маєтки. Щоб зберегти замкнутість стану, у 1669 році Сейм запровадив скортаблет — неповне шляхетство, яке не дозволяло нобелітованим до третього покоління обіймати державні посади [11].

У польській шляхті зародилися ідеї про божественне походження («голуба кров»), роль Польщі як «житниці Європи» та форпосту християнства проти мусульман. Популярним був сарматизм, який представляв поляків як нащадків сарматів, окремих від Заходу й Сходу, пропагуючи національну гордість, сміливість, рівність і волелюбність. Ці ідеї описували Ян Длугош, Матвій Міховський, Мартин Бельський, Мартін Кромер та інші. За М. Міховським, Сарматія поділялася на Азіатську та Європейську рікою Танаїс,

простягаючись від Вісли до Каспійського моря, і в XVI столітті її населяли литовці, московити, русини й татари. Я. Длугош вважав поляків нащадками Негнона, сина Алана (з роду Яфета), а Паннонію — прабатьківщиною слов'ян, звідки вийшли Чех і Лех. Він стверджував, що до приходу Леха Польща була безлюдною. Сарматизм Длугоша мав географічний характер, пов'язаний із розташуванням між Сарматським морем і горами. Ця концепція підкреслювала орієнталізм XVII–XVIII століть: шляхта цінувала східні товари (килими, прянощі, зброю) та лексику. Миколай Рей порівнював шляхту з ліванськими кедрами, а Валеріан Трепка у «Книзі хамів» критикував купівлю шляхетських титулів простолюдинами, стверджуючи, що «сова не народить сокола» [78, s. 248].

Щодо чисельності шляхти історики не мають єдиної думки. В. Кула оцінює її в 8–10% населення, Н. Дейвіс — 6,6% (понад 500 тис. осіб, 25 тис. родин) у XVI столітті, із зростанням до 9% у XVII столітті. Для порівняння, в Іспанії та Угорщині — 5%, у Франції та Англії — 1–2%. Ю. Бардах називає 8% (півмільйона) у середині XVI століття, а в Мазовії — до 20%. Л. Зашкільняк вважає ці цифри завищеними, пропонуючи не більше 6%. Чисельність різнилася регіонально: 47% у Ломжицькій землі, 1,7% у Краківському воєводстві, 1% у Брацлавському. За Є. Топольським, у Малій Польщі шляхта становила 4–5%, у Пруссії — 3%, у Литві — понад 10%, на українських землях — до 3%. Шляхта значно поступалася чисельністю селянам (понад 60%) і міщанам (понад 20%) [79, s. 61].

Особливістю правового статусу шляхти Речі Посполитої було відсутність титулів, таких як граф, барон чи віконт, на відміну від інших європейських країн. Конституції 1638, 1641 та 1673 років забороняли використання будь-яких титулів, окрім тих, що були закріплені в документах Люблінської унії. За законом усі шляхтичі, від магнатів до збіднілих, мали рівні права. Проте майнове розшарування створювало значні відмінності: заможніші шляхтичі, які володіли маєтками, мали більший вплив і владу. Поголовний список 1520 року, складений для збору податків, поділяв населення на шість груп: духовенство,

коронні чиновники, дворянство, селяни, міщани та євреї, що ілюструє майнові відмінності. Представників впливових сенаторських родин називали «багряною» або «малиновою» шляхтою через їхній розкішний червоний одяг [12].

Історики поділяють шляхту на магнатів, заможну, середню та дрібну шляхту, остання з яких включала кілька підгруп, часто близьких за матеріальним становищем до селян. До дрібної шляхти належали: «шарачкова» (носії сірих вовняних жупанів), часткова (мешкала в частинах поділених маєтків, ділила кріпаків і реманент із сусідами), загорова (володіла малими господарствами без кріпаків), загонова (мала лише невелике поле), парафіяльна (проживала в шляхетських селах), чиншова (орендувала землю в заможніших шляхтичів) і ходакова (носії зношеного взуття) [25, с. 61].

У XVI столітті середня шляхта (понад 2/5) домінувала, володіючи в середньому 20 ланами. Загородна шляхта, без кріпаків, була численною в Мазовії, Підляшші та Жмуді [56, s. 61].

Н. Дейвіс підраховує, що в Мазовії в 1571 році 32 тис. родин загородної шляхти володіли 51,5% орної землі (понад 23 тис. ланів). Шляхта-голота та «брукова шляхта» перебували в скрутному становищі, не маючи землі чи кріпаків, працюючи наймитами, слугами чи солдатами. Голота не мала права на земські посади й привілей *neminem captivabimus*, підлягаючи гродським судам з усним викликом. [18, с. 532].

М. Пеньковський зазначає, що дрібна шляхта несла основний податковий тягар. У 1662 році поголовний податок для голоти становив 2 злотих з особи (1,5 для жінок і дітей), для середньої шляхти — 3 злотих. За Пеньковським, голота складала 5% населення Краківського воєводства та 22% Прусії за Яна Казимира, наближаючись за становищем до бідних міщан чи селян [92].

В. Замайський підкреслює поглиблення прірви між заможною та бідною шляхтою. У 1550-х роках у Люблінському воєводстві 54% земель належали середній шляхті (до 1500 га), 16% — заможним (понад 7500 га), а в 1750-х — 10% і 52% відповідно. За його даними, 120 тис. родин не мали землі. Н. Дейвіс

стверджує, що в 1670 році 57% шляхти (понад 400 тис.) були безземельними. М. Пеньковський зазначає, що в Познанському воєводстві 68% земель складали наділи до 5 ланів, у Каліші — 74%, Ленчиці — 80%, Плоцьку — 85%. У Каліші 24% площі припадало на господарства менше 1 лану, у Мазовії — майже половина. У Литві до 1569 року 3/4 землі належало 13 тис. родин, решта — магнатам. Пересічний маєток (130 га) приносив 185,7 злотих нетто, що дорівнювало 96 метрам тканини, 385 парам взуття або 35 волам. За Описом війська 1528 року, 23 родини виставляли по 261 лицарю, тоді як 13 тис. родин — лише 19 842, а в Мазовії 20–25 родин забезпечували одного бійця [87, s. 315].

У Речі Посполитій слабкість королівської влади та постійна потреба монарха в податках і війську змушували шляхту активно «торгуватися» з королем, щоб розширити свої права, послабити його владу та здобути монополію в усіх сферах життя держави. Кошицький привілей 1374 року звільняв шляхту від усіх повинностей, окрім сплати поземельного податку (2 гроші з лану) та військової служби. Червінський привілей 1422 року забороняв конфіскацію шляхетських маєтків без судового рішення. Едлінський привілей 1430 року та Краківський привілей 1433 року гарантували, що шляхтича не можна арештувати чи покарати без судового вироку. Пьотрковський привілей 1496 року закріпив за шляхтою монополію на володіння землею [58, s. 148].

На відміну від Італії чи Франції, польський король не міг спиратися на міщанство, оскільки міста були політично слабкими й часто делегували свої права шляхті та магнатам. Винятками були Краків і Гданськ, але їх цікавила лише міжнародна торгівля, а не внутрішні справи країни. Стаття 32 Вартського статуту передала право встановлення цін на сільськогосподарську продукцію від міських цехів до земських феодалів, воєвод і старост. Закон 1496 року забороняв міщанам володіти землею чи купувати шляхетські маєтки, за винятком жителів Кракова, Львова, Вільно та Любліна. Шляхтичі, володіючи міськими маєтками, створювали юридики, які не підпадали під міське право і звільнялися від міських податків за Конституцією 1550 року. Шляхта також

отримала переваги над духовенством: Конституції 1538, 1539 і 1550 років дозволяли лише шляхтичам обіймати посади в капітулах, а в 1552 році, під час кальвіністських заворушень, церковні суди втратили право розглядати релігійні справи шляхти. Селяни опинилися в особливо скрутному становищі через посилення шляхетських привілеїв [3, s. 754 - 757].

Шляхта мала виняткові права: володіння землею та надрами, знижки на сіль, звільнення від мит. Вартський статут 1423 року обмежив пересування селян, а статuti 1518 і 1520 років посилили їхню залежність від шляхти. Варшавська конфедерація 1573 року дала шляхті право розпоряджатися життям кріпаків. Судові привілеї також були нерівними: у 1347 році життя шляхтича оцінювалося в 30 грошів, селянина — 6; у 1547 році — 60 і 10 злотих відповідно. Н. Дейвіс зазначає, що за вбивство селянина шляхтич платив 2 злотих вдові, а за зґвалтування простолюдинки — 60 грошів, тоді як простолюдин за зґвалтування шляхтянки карався смертю. Шляхтичі часто уникали покарання, живучи у своїх маєтках [18, с. 533].

Найвідомішим випадком злочину проти монарха була справа Зборовських 1584–1585 років. Стефан Баторій і Ян Замойський виступили проти братів Кшиштофа, Анджея та Самійла через конфлікт за посаду канцлера, на яку претендував Анджей, але отримав Замойський. «Самійла схопили в Пекарах за звинуваченнями в образі короля (на основі листа, викраденого бандуристом Войтиком Длугораєм), замаху на монарха та державній зраді. Його стратили 26 травня у Кракові, попри обіцянку магнатів передати справу на сеймовий суд. Кшиштоф і Анджей отримали баніцію та покинули країну» [7].

У 1620 році Міхал Пікарський ударив Сигізмунда III сокиркою, але коронний маршал і син короля зупинили його. Пікарського засудили до ганьби, конфіскації майна та страти через спалення, відсікання руки й розривання кіньми. У 1626–1628 роках Сигізмунд III звинувачував Кшиштофа Радзивілла у змові на користь Гастона Бурбона, використовуючи такі звинувачення для боротьби з опозицією [10].

Магнатство, заможна верхівка шляхти, відігравало ключову роль у Речі Посполитій, подібно до сучасних олігархів. Умовою належності до магнатів було володіння латифундіями, консолідація яких забезпечувалася родовою ординацією, що передавала спадщину старшому сину, запобігаючи дробленню. Магнатські маєтки переважали в Литві та на українських землях, у Пруссії формувалися на королівських землях. У XVI столітті магнатський маєток налічував у середньому 20 сіл, у XVII — 50. Прибутки магнатів надходили від сіл, млинів, пасік, пивоварень, ставок, а також від оренди, торгівлі землею, експорту лісу та зерна. Станіслав Любомирський заробляв 600 тис. злотих щорічно, Олександр-Міхал Любомирський володів 8 містами та 69 селами, Замойські — 17 тис. км² (112 міст, 612 сіл), Костянтин Острозький — 100 міст і 1300 сіл, Януш Острозький — 80 міст, 276 сіл, 4700 коней із прибутком 400 тис. злотих, Єремія Вишневецький — 38 тис. господарств. Для порівняння, столяр отримував 6 злотих на місяць, гусар — 164 злотих на рік. За М. Пеньковським, магнати мали статки на 15 млн злотих у XVII столітті [93].

Магнати створювали приватні армії, які дозволяли протистояти монархам чи вести війни. У 1604 році Мнішеки та Вишневецькі підтримали Лжедмитрія I в Московії, у 1606 і 1616 роках Корецький і Вишневецький здійснювали походи до Молдови. Однак у мирний час магнати утримували невеликі сили: наприклад, Острозький мав 50–100 піхотинців і 30 вершників. Великі армії (до 10 тис.) збиралися під час виборів короля чи для відбиття зовнішньої агресії [73, s. 68].

Магнати відігравали значну роль у політичному житті Речі Посполитої, зокрема в роботі Сейму, завдяки своїм величезним статкам і впливу на провінційні сеймики через шляхтичів-васалів. Їхня вага була особливо помітною під час елекційних сеймів, коли обирали монарха. Історик С. Кутшеба зазначає, що саме підтримка магнатів сприяла обранню королями Михайла Вишневецького, Яна Собеського та Станіслава Ліщинського. Унікальною особливістю парламентаризму Речі Посполитої, відсутньою в інших європейських країнах, було право «ліберум вето», яке дозволяло одному

депутату заблокувати рішення Сейму. Магнатські угруповання часто використовували це право для просування власних інтересів, що призводило до зриву роботи Сейму та підриву авторитету законодавчого органу [55, s. 181].

«Ліберум вето» виникло із принципу одностайності, притаманного федеративному устрою Речі Посполитої, де кожен депутат представляв свій сеймик і ніс відповідальність за його рішення. Порушення цього принципу вважалося зневагою до рівності регіонів. Це пояснюється потребою одностайності, яка була необхідною через відсутність державного виконавчого апарату, який би фінансувався податками. Рішення, прийняте проти волі меншості, могло спровокувати громадянську війну. Ліберум вето також відображало віру шляхти, що хоча б один некорумпований депутат зупинить шкідливий закон. Бардах виділяє «м'яке» вето (*sisto activitatem*), що призупиняло засідання до узгодження позицій [61, s. 72].

Перша парламентська криза сталася 1652 року, коли Владислав Січинський, представник Троцького воєводства і клієнт Януша Радзивілла, покинув Сейм, протестуючи проти продовження сесії після шести тижнів. Маршал Анджей Фредро визнав перерву обов'язковою. М. Пеньковський вказує, що зрив мав складні причини: боротьба Радзивілла за посаду великого гетьмана, конфлікт короля з канцлером Ієронімом Радзійовським, дебати про козацьке питання та невдоволення низькими податками Шауляя [4, s. 304].

У XVII столітті Річ Посполита зіткнулася зі значними викликами у своєму державному управлінні, зокрема в роботі Сейму, що детально досліджено М. Пеньковським. Зрив Сейму 1652 року, який часто приписують лише депутату Січинському, насправді мав глибші причини, включаючи амбіції магнатів, наприклад, Януша Радзивілла, який прагнув посади великого гетьмана литовського, конфлікти між королем та канцлером Ієронімом Радзійовським, гострі дебати навколо козацького питання та невдоволення низькими податками. Хоча право "*liberum veto*" застосовувалося лише до найважливіших державних питань (у решті випадків рішення ухвалювалися

більшістю у 2/3 голосів), його використання дедалі частіше паралізувало законодавчий процес [93].

Незважаючи на численні пропозиції реформ, такі як розширення законодавчих повноважень короля, створення регламенту роботи Сейму, включення делегатів від Ізби Посольської до ради сенаторів-резидентів та запровадження постійних податків, більшість з них так і не були реалізовані. Сейми 1659, 1660, 1661, 1664–1665, 1666, 1669, 1670, 1672 та 1688 років ілюструють системну кризу: від зривів через вимоги компенсації за втрачене майно до блокування роботи до обрання маршалка. За даними, у XVII–XVIII століттях Сейм зривався 73 рази, з яких 28 разів литовськими депутатами, 24 — з земель Русі, 12 — з Великої Польщі та Мазовії, і 9 — з Малої Польщі. З 1582 по 1762 роки 53 Сейми (40%) були розпущені або зірвані [75, s. 37].

На тлі кризи Сейму значну роль у політичному житті Речі Посполитої відігравало легалізоване право шляхти на збройний опір монарху (*ius resistendi*), що лягло в основу конфедерацій. На відміну від Сейму, конфедерації ухвалювали рішення більшістю голосів, а їхньою вищою інстанцією була Загальна Рада конфедерації. Історія конфедерацій сягає корінням у XIII–XIV століття, коли вони формувалися для захисту торгівлі та громадського порядку, як, наприклад, перші муніципальні конфедерації у Великій Польщі в 1298, 1302, 1310 та 1350 роках. Є. Клочковський зазначає, що у 1352 році «84 лицарі на чолі з воєводою Мацьком Борковіцем утворили «братерський зв'язок» проти зловживань королівського старости.» [22, с.105].

Особливу роль конфедерації відіграли під час міжкоролів'я, наприклад, після смерті Сигізмунда Августа в 1572 році, коли загальні конфедерації забезпечували управління до обрання нового короля. Таким чином, у XVII столітті ми спостерігаємо поступовий занепад інституту Сейму через внутрішні конфлікти та зловживання "liberum veto", паралельно з посиленням ролі конфедерацій як більш гнучкого та ефективного інструменту шляхетського самоврядування та вирішення політичних питань.

Конфедерації у Речі Посполитій були об'єднаннями шляхти, спрямованими на захист інтересів або реагування на кризи. На відміну від Сейму, вони приймали рішення більшістю голосів. У XIV столітті лицарські конфедерації, як-от у 1352 році під проводом Мацька Борковіца, боролися проти зловживань королівських старост. Пьотрківська конфедерація 1406–1407 років виступала проти примусової десятини. У 1382 та 1384 роках у Радомі міждержавні конфедерації забезпечували безпеку під час безкоролів'я. Після смерті Сигізмунда Августа 1572 року загальні конфедерації підтримували управління до обрання короля. У 1655 році Тишовецька конфедерація на чолі зі Станіславом Потоцьким і Станіславом Ланцкоронським протистояла шведській навалі. У 1672 році «конфедерація голубів» під проводом Стефана Чарнецького, за участі Стефана Вежбовського та Фелікса Потоцького, підтримала мир із Османською імперією, укладений 18 жовтня. Опозиція створила Щебжешинську конфедерацію 23 листопада, але обидві були розпущені 12 березня 1673 року. [61, s. 72].

Магнатство відігравало ключову роль, володіючи латифундіями, консолідованими через ординацію, що передавала спадщину старшому сину. У XVI столітті магнатський маєток налічував 20 сіл, у XVII — 50. Прибутки надходили від сіл, млинів, пивоварень, торгівлі та експорту. Наприклад, Станіслав Любомирський заробляв 600 тис. злотих щорічно, Замойські володіли 17 тис. км², Костянтин Острозький — 100 містами і 1300 селами. Магнати утримували приватні армії, які в мирний час були невеликими, але могли сягати 10 тис. бійців під час війн чи виборів [69, s. 82].

Шляхетські привілеї включали право на землю, надра, знижки на сіль і звільнення від мит. Статути 1423, 1518, 1520 років і Варшавська конфедерація 1573 року закріпили владу шляхти над селянами. Судові норми встановлювали вищі штрафи за злочини проти шляхти: у 1347 році життя шляхтича оцінювалося в 30 грошів, селянина — 6; у 1547 — 60 і 10 злотих. Шляхтичі часто уникали покарання, переховуючись у маєтках [7].

У Речі Посполитій рокоші, або збройні повстання шляхти проти монарха, були значно небезпечнішими для державного устрою, ніж зриви Сейму. Право на збройний опір (*ius resistendi*) було офіційно закріплене Варшавською конфедерацією 1573 року, виходячи з Мельницького привілею 1501 року. Це дозволяло «шляхті повстати проти короля, якщо вона вважала, що він порушує свої повноваження та стає узурпатором». Згідно з Конституціями 1607 та 1609 років, «перед початком рокошу шляхта була зобов'язана тричі повідомити про порушення з боку короля: сенаторам, на сеймику та на Сеймі» [11].

Перший відомий рокош, що тривав з 1606 по 1609 рік, виник внаслідок конфлікту між шляхтою та королем Сигізмундом III Вазою щодо зовнішньої політики, зокрема відносин зі Швецією. Прокоролівська партія, що включала Петра Скаргу, Сигізмунда Мишковського, Мацея Пстроконського та Ієроніма Гостомського, виступала за запровадження спадкової монархії, зміцнення виконавчої влади за рахунок податків (без згоди Сейму), створення постійного війська та тісніші зв'язки з Габсбургами [79, s.51].

Повстання очолив краківський воєвода Миколай Зебжидовський, прибічник покійного канцлера Яна Замойського. Причиною рокошу стала особиста відправка між королем і каштелем, через яку останнього спочатку засудили до страти, а згодом відправили у вигнання. Додатковим поштовим до бунту стало одруження короля без дозволу Сейму та конфіскація будинку Зебжидовського під час весільних святкувань. Це змусило Зебжидовського подати скаргу до сеймику, а невдовзі проголосити рокош. [63, s. 263].

До керівників рокошу також приєдналися Ян Щасний Гербурт, Станіслав Стадницький та Януш Радзивілл. Рокошани виступали проти дроблення королем земельних наділів, єзуїтів та іноземців. Вони також прагнули змусити депутатів Сейму суворо дотримуватися інструкцій, отриманих на сеймиках. «Станіслав Стадницький», - за описом Н. Дейвіса, - «був жорстоким вояком, який створив бандитське угруповання у своєму маєтку Ланцут, займаючись спалюванням маєтків сусідів, тероризуванням подорожніх і торговців, а також організовував незаконні ярмарки та катівні» [75, s. 38].

Спочатку протистояння велося у формі пропагандистської війни, відомої як "війна чорнильниць", що залучила понад 50 тисяч шляхтичів. Згодом конфлікт переріс у збройне зіткнення. Після битви під Яновцем конфедерати навіть заявили про повалення короля. Незважаючи на поступки роялістів на Сеймі у Вішлиці, обурення не вщухло.

Вирішальна битва поблизу селища Гузув відбулася 6 липня 1607 року. Королівськими військами командували Станіслав Жолкевський, Ян Кароль Ходкевич та Ян Потоцький, а магнатським військом керували лідери рокошу. Хоча обидві сторони виставили до 10 тисяч піхотинців, королівські війська мали перевагу в кінноті (3200 проти 600), а повстанці — в артилерії (28 проти 24 гармат). «Битва була запеклою, з почерговими успіхами сторін, але вирішальний удар лівого флангу королівської армії під командуванням Жолкевського призвів до паніки серед повстанців та їхнього розгрому. Рокошани зазнали нищівної поразки. Точна кількість втрат невідома, але у бою загинули сотні бійців», що зробило цей рокош кривавою сторінкою громадянської війни в історії Польщі [14].

Після поразки король пішов на примирення, оголосив амністію повстанцям і повторно присягнув на дотримуватися статей Генріхових артикулів 1573 року. Зебжидовський до кінця життя перебував у збудованому ним монастирі, а Януш Радзивілл відійшов від політики. Стадницький же загинув у бою з військами Лукаша Опалінського у 1610 році поблизу Тарнавця [55, s. 103].

Великих руйнацій Речі Посполитій завдав рокош 1662 року, який став для держави серйозним випробуванням після шведської навали та Національно-визвольної війни 1648 -1657 рр під проводом Б. Хмельницького. Яке зазначають польські історики, «ані загроза з боку іноземних держав (Росія, Пруссія, Швеція), ані загроза розпаду держави не зупинили шляхту в конфронтації з монархом, якого шляхта вважала головним джерелом небезпеки. Для шляхти на першому місці залишалися їхні вольності та панування в державі» [60, s. 92].

На чолі нового заколоту став впливовий і амбітний коронний гетьман Єжи Любомирський, який у 1660 році здобув перемогу над московськими військами під Чудновом. Він різко критикував профранцузьку політику короля Яна Казимира. Монарх викликав бунтівника на сеймовий суд у грудні 1664 року, але Любомирський не з'явився. 29 грудня суд визнав його винним у зневазі королівської гідності, державній зраді, зловживанні владою та інших злочинах. Вирок був надзвичайно суворим для особи такого високого статусу: Любомирського засудили до страти, втрати честі, конфіскації всіх маєтків і позбавлення всіх посад. [75, s. 37].

Гетьман утік до Сілезії, де за фінансової підтримки австрійського імператора Леопольда I та бранденбурзького маркграфа Фрідріха Вільгельма зібрав загін із понад 800 вояків. Завдяки підкупленим депутатам у березні 1665 року Любомирському вдалося зірвати роботу Сейму. У травні він уже перебував у Руському воєводстві, де заручився підтримкою місцевої шляхти. 10 червня король оголосив війну Любомирському, на що 6 липня біля Сокаля частина коронного війська утворила конфедерацію на підтримку магната. Любомирський мав змогу виставити проти 12-тисячної королівської армії понад 6 тисяч бійців [16].

4 вересня у битві поблизу Ченстохова військо рокошан розгромило армію монарха. Ця перемога Любомирського, який мав значний полководницький талант, не стала несподіванкою. Магнат відпустив усіх полонених на знак примирення з Яном Казимиром. 6 листопада рокошани та король уклали угоду, згідно з якою перші складали зброю, а Ян Казимир обіцяв амністію учасникам бунту та оплату частини коштів війську, зібраному магнатом [71, s. 179].

Любомирський повернувся до Сілезії, вимагаючи від короля повернення всього, що було відібрано судом. Король повернув йому маєтки, честь та посаду сандомирського воєводи, але не гетьманство, оскільки цю посаду тоді обіймав Собеський. Любомирському цього виявилось недостатньо. Підкуплені ним депутати зірвали Сейм, і король знову оголосив магнату війну. Любомирський, за допомогою імператора та курфюрста, зібрав військо,

обіцяючи «меценатам» частину польської території та налагодження відносин з Московією у разі повалення Яна Казимира [75, s. 37].

У червні 1666 року Любомирський прибув до Великопольщі з військом, до якого приєдналася місцева шляхта. 13 липня поблизу села Монтви (біля м. Інвроцлав) у Куявії відбулася генеральна битва між королівськими військами (22 тисячі осіб) та рокошанами. «Король припустився великої помилки, наказавши своїм військам переправитися через річку Нотець. Багато солдат потонуло в болоті. Коли частина королівської армії переправилася на протилежний берег, по них вдарили загони Любомирського» [15]. Королівське військо почало відступати, і багато солдат знову потрапили в болото. Майже 3900 бійців королівського війська загинули, ще понад 5 тисяч втопилися. Рокошани втратили лише 150 вояків. Це був жахливий удар не лише по королівському війську, а й по авторитету монарха. У битві загинуло багато досвідчених воїнів [14].

31 липня монарх та рокошани пішли на примирення, підписавши угоду в Ленгоніцах. Ян Казимир оголосив амністію, зобов'язався виплатити платню. Любомирський вибачився перед монархом, отримав гарантії повернення маєтків та честі, і повернувся до Сілезії, де помер у 1667 році [21, с. 129].

На переконання дослідника І. Легницького, «рокош Любомирського поставив хрест на проекті державно-політичного ладу, на посиленні абсолютизму в Польщі. Він прискорив занепад країни, зробивши військовий опір шляхти монархові нормою». [54, s. 102].

Після поразки, Ян Казимир вирішив зректися престолу. 9 березня 1668 року він дипломатичним шляхом уклав угоду з Людовіком XIV, зрікаючись трону на користь можливої французької кандидатури Філіппа Гійома Нойбурзького. Французький монарх, у свою чергу, обіцяв виплачувати Яну Казимиру 150 тисяч ліврів щороку. 16 вересня 1668 року Сейм ухвалив рішення щодо зречення Яна Казимира від престолу. Екс-монарх міг розраховувати на щорічну пенсію у 150 тисяч злотих. Далі Ян Казимир емігрував до Франції, де був абатом монастиря до своєї смерті у 1672 році [75, s. 37].

Ще один значний рокош відбувся у 1697 році. Шляхетський бунт, спрямований проти Августа Сильного, очолив примас Міхал Радзійовський, який активно виступав за обрання принца Конті Франтішека де Бурбона. Попри те, що Август Сильний отримав меншість голосів, він все ж здобув корону. При цьому символи монархії були викрадені зі скарбниці у Вавелі. Коронацію здійснив єпископ Куявський, Станіслав Домбський. Сейм 1698 року не відбувся, оскільки був зірваний ще до обрання маршалка. Однак Сейм 1699 року визнав Августа Сильного законним правителем, хоча й висунув низку додаткових умов. Серед них були заборона набору нових військ та вимога вивести саксонські війська з території країни. Король погодився з цими умовами, а згодом Річ Посполита стала ареною бойових дій Північної війни [66, s. 129].

Незважаючи на глибокі проблеми в політичному устрої Речі Посполитої, головною з яких була монополія шляхти, в країні постійно відбувалися спроби державних реформ та активні дебати щодо зміни політичного устрою. Дослідник П. Ржевуський зазначає, що єзуїти, які з'явилися на теренах Речі Посполитої у 1555 році, активно намагалися реформувати державний апарат. Вони засновували школи, що надавали якісну освіту, викладаючи філософію, теологію, античну історію та природничі науки. Саме завдяки єзуїтам було видано працю Жана Бодена "Шість книг про Республіку Польща", де обґрунтовувалася необхідність абсолютної монархії. Леонард Кракер у Вільнюській академії, Ян Кляйн у Познані та Станіслав Радзімський у Бранєво також викладали, що найкращою формою правління є монархія, заснована на верховенстві права. Проте, їхні вчення містили елемент, неприйнятний для шляхти – відхід від вільних виборів на користь спадковості престолу [78, s. 146].

Особливу роль відіграв знаний єзуїта Петро Скарга (1536–1612). Він мав добру освіту, закінчив Краківську академію, який стажувався у Відні та Римі, був професором Краківської академії, згодом ректором Віленської академії і першим очолював Полоцький єзуїтський колегіум. Будучи придворним

проповідником короля Сигізмунда III Вази, Петро Скарга невпинно застерігав про «апокаліптичне» майбутнє Польщі, передбачення якого, на жаль, справдилося згодом у вигляді поділів Речі Посполитої. Основною причиною занепаду Скарга вважав «дурне правління шляхти». Він виступав за розширення повноважень королівського двору та обмеження доступу шляхти до уряду, критикуючи сеймики та Сейми за те, що шляхта збиралася на них "як на війну", а не для вирішення державних справ. Ідеальною для нього була "християнська монархія" іспанського зразка. У своїх промовах, зокрема в соборі Св. Яна, він наголошував: «Дисципліна і стриманість загинули в цьому королівстві. Ніхто не боїться законів та установ, ніхто не думає про покарання. Але там, де зникає страх Господній і зменшується сором... загине й Річ Посполита» [14].

На думку Скарги, «шляхетська демократія була гріхом, і він наполягав на необхідності реформ: обмеженні шляхетських привілеїв, зміцненні монархії, посиленні Сенату та послабленні сеймиків, інакше Річ Посполита ризикувала повторити долю Содому, Єгипту та Візантії» [17].

Серед критиків політичного устрою Речі Посполитої був і Анджей Моджевський (1503–1572), який служив у королівській канцелярії короля Сигізмунда-Августа. Він безстрашно засуджував утиски селян, обмеження прав міщан, невігластво духовництва та розкоші шляхти. У своїй праці «Про вдосконалення республіки» (1554 р.) він висунув низку далекосяжних ідей: рівність усіх перед законом, створення національної церкви, кодекс записаного права та звільнення селян від прямого оподаткування. Він наголошував на тому, що шляхта значно ослаблює Польщу зсередини, що призведе до знищення державності [95].

Гжегож Павел з Бжезин (1525–1591), представник лівого табору, засуджував існування суспільних станів, приватної власності та всієї державної влади як джерела війн і конфліктів. Ш. Старовольський у трактаті «Про свободу без свавілля» (1625 р.) стверджував, що у Речі Посполитій, подібно до Голландії та Швейцарії, мала б існувати свобода волевиявлення, проте в

Польщі свобода була лише для багатих, а для бідних — покора та гніт [68, s. 143].

Олександр Олізарський гостро критикував становище селян, зазначаючи, що будь-який шляхтич міг скалічити чи навіть убити селянина. Станіслав Кожуховський у брошурі «Правда про причини кризи королівства польського» (1661 р.) піддавав критиці увесь державний механізм Речі Посполитої, стверджуючи, що в Польщі панувала анархія, де магнати нав'язували волю іншим станам, а на сеймиках, де засідали некомпетентні депутати, розглядалися лише приватні інтереси [96].

Ще одним гострим критиком устрою Речі Посполитої був Анджей Фредро (1620–1679). Він обіймав посади львівського каштеляна, подільського воєводи та головував на Сеймі 1652 року. А. Фредро вважав, що «мир і спокій для всіх громадян залежать насамперед від здатності монарха захищати цілісність держави як від внутрішніх, так і від зовнішніх загроз. У часи зростаючої небезпеки, необхідне обрання короля, здатного ефективно впоратися з повстаннями» [12]. Для нього король був втіленням порядку, суспільної злагоди та громадянської єдності. При цьому Фредро підтримував збереження «ліберум вето», пояснюючи це тим, що така практика дозволяє враховувати інтереси всіх регіонів країни та не дозволяє ігнорувати окремі з них [14, s.306].

Незважаючи на чисельні голоси критиків та пропозиції щодо реформування, монополія шляхти та її прагнення до збереження своїх вольностей значно ускладнювали та здебільшого унеможливлювали глибокі системні зміни, що зрештою призвело до ослаблення та поділів Речі Посполитої.

Таким чином, У 16–17 століттях політична система Речі Посполитої зіткнулася з низкою кризових явищ, які значною мірою вплинули на її стабільність і функціонування. Основними чинниками кризи стали зростання впливу магнатів, послаблення центральної влади, неефективність сеймової системи через принцип «ліберум вето», а також зовнішні виклики, зокрема

війни та дипломатичні конфлікти. Ці фактори призвели до поглиблення внутрішньої нестабільності, фрагментації політичної єдності та зниження здатності держави ефективно реагувати на виклики часу. Аналіз кризових явищ свідчить про системні вади "шляхетської демократії", які заклали підґрунтя для подальшого послаблення Речі Посполитої у наступні століття. Вивчення цих процесів дозволяє глибше зрозуміти причини занепаду однієї з найбільших держав ранньомодерної Європи та їх вплив на сучасні політичні уроки.

ВИСНОВКИ

Дослідження кризи шляхетського парламентаризму Речі Посполитої у XVI–XVII століттях дозволяє зробити комплексні висновки, які відображають багатогранність цього історичного процесу, його причини, прояви та наслідки для політичної, соціальної та економічної структури держави. Шляхетський парламентаризм, що сформувався як унікальна модель представницької демократії, базувався на принципах «золотої вольності», які забезпечували широку участь шляхетського стану в управлінні державою через загальнодержавні сейми, місцеві сеймики та виборність короля. Ця система, що вирізняла Річ Посполиту на тлі абсолютистських монархій Європи, у XVI столітті сприяла політичній стабільності та залученню шляхти до державотворчих процесів. Проте у XVII столітті вона стала джерелом системної кризи, яка підірвала основи державності та призвела до поступового занепаду Речі Посполитої.

Однією з ключових причин кризи було зростання впливу магнатів, які, накопичивши значні економічні ресурси, формували клієнтельні мережі, що дозволяли їм контролювати місцеві сеймики та впливати на рішення загальнодержавного сейму. Цей процес послабив політичну вагу дрібної та середньої шляхти, яка, попри формальну рівність у межах "золотої вольності", втрачала реальні важелі впливу. Магнатська олігархія не лише підірвала демократичний характер парламентаризму, але й сприяла фрагментації політичної системи, оскільки окремі магнатські угруповання переслідували власні інтереси, часто ігноруючи загальнодержавні потреби.

Важливим фактором кризи стало запровадження та зловживання принципом «liberum veto». Цей механізм, який надавав кожному послові право

ветувати рішення сейму, спочатку мав на меті захист індивідуальних прав шляхти та запобігання узурпації влади. Однак у XVII столітті «*liberum veto*» стало інструментом політичного шантажу, коли окремі послы, часто підкуплені магнатами або іноземними державами, блокували ухвалення важливих рішень, зокрема щодо фінансування армії чи реформування держави. Це призвело до численних «зірваних» сеймів, що паралізувало законодавчий процес і унеможливлювало оперативне реагування на внутрішні та зовнішні виклики.

Економічні трансформації також відіграли значну роль у кризі парламентаризму. Розвиток фольваркової системи та зростання великого землеволодіння посилили економічну залежність селянства, що призвело до поглиблення соціальної нерівності. Водночас економічна могутність магнатів контрастувала з послабленням фінансових можливостей королівської влади, яка не мала достатніх ресурсів для утримання постійної армії чи реалізації реформ. Брак централізованого фінансування послаблював державу, особливо в умовах частих воєн, що вимагали швидкого залучення ресурсів.

Зовнішні фактори також поглиблювали кризу. Річ Посполита у XVII столітті зіткнулася з низкою воєн, зокрема з Московським царством (Смоленська війна 1632–1634 рр.), Османською імперією (Хотинська війна 1620–1621 рр.) та Швецією ("Шведський потоп" 1655–1660 рр.). Ці конфлікти виявили слабкість сеймової системи, яка не могла забезпечити швидке ухвалення рішень щодо мобілізації армії чи фінансування військових кампаній. Нездатність сейму консолідувати ресурси та узгодити дії призводила до поразок і втрати територій, що ще більше підривало авторитет центральної влади.

Криза шляхетського парламентаризму мала довготривалі наслідки для Речі Посполитої. Послаблення державних інститутів, зростання внутрішньої анархії та неспроможність реформувати політичну систему заклали підґрунтя для втрати незалежності у XVIII столітті. Водночас, шляхетський парламентаризм залишив важливий історичний спадок. Він став одним із перших прикладів представницької демократії в Європі, вплинувши на

розвиток політичної думки та ідеї участі громадян у державному управлінні. Проте його занепад підкреслив небезпеку надмірної децентралізації та відсутності механізмів для досягнення консенсусу в умовах політичної фрагментації.

Дослідження кризи шляхетського парламентаризму дозволяє зробити висновок, що політична система Речі Посполитої була амбівалентною за своєю природою: вона поєднувала прогресивні демократичні елементи з внутрішніми вадами, які унеможливили її адаптацію до нових викликів. Аналіз цього явища має не лише історичне, але й сучасне значення, оскільки підкреслює важливість балансу між індивідуальними свободами, ефективним державним управлінням і здатністю політичної системи адаптуватися до змін. Криза шляхетського парламентаризму Речі Посполитої є прикладом того, як надмірна децентралізація та відсутність механізмів протидії зловживанням владою можуть призвести до системної нестабільності та занепаду держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДЖЕРЕЛА

1. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / упоряд. В. І. Яровий, С. М. Мотрук, В. П. Шумило та ін .К., 2011. 418 с.
2. Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян (Нова доба). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів/ за редакцією професора Ярового В. І. К., 2016. 348 с.
3. Dzienniki sejmow walnych Koronnych za panowania Zygmunta Augusta, Krola polskiego, W.X. Litewskiego. 1555 i 1558 w Piotrkowie zlozonych Wydanie, wraci Lubomirskich. Krakow, 1869. 1450 s.
4. Fredro A. M. W obronie liberum veto; Od czego zalezy trwalosc Rzeczypospolitej. *Filozofia i Mysl Spoleczna XVII Wieku. Tom I.* Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. S. 301 – 319.
5. Maciej z Miechowa Traktat o dwóch Sarmacjach. URL: <http://staropolska.pl/renesans/proza/miechowita.html>.
6. Kroniki Stanisława Orzechowskiego przez M. Zygmunta Alexandra Nałęcz Włyńskiego [...] z Łacińskiego na Polskie Przetłumaczone. Kraków, 1767. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/401662/edition/379449?language=pl>
7. Pasek Jan Chryzostom Pamiętniki. URL: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki.html>.
8. Pawiński A. Lauda i instrukcje 1572 – 1764. Warszawa, 1888. 640 s.

9. Pomniki praw człowieka w historii / red. Hubert Wajs i Rafał Witkowski. Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, 2008. 409s.
10. Prawa, konstytucje y przywileie Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y wszystkich Prowincyi należących: na Walnych Seymiech Koronnych Od Seymu Wiślickiego Roku Panskiego 1347 Aż do ostatniego Seymu Uchwalone. Vol. 5 , Ab Anno 1669 Ad Annum 1697 Acta Reipublicae Continens. URL:
<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/934681/edition/898714?search=cmVzdWx0cz9hY3Rpb249QWR2YW5jZWRTZWZyY2hBY3Rpb24mdHlwZT0tM yZwPTAmcWYxPWF2YWlsYWJpbGl0eTpBdmFpbGFibGUmdmFsMT1Ua XRsZTolMjJWb2x1bWluYStMZWd1bSUyMi4>
11. Tytuły aktów XVI i XVII w. wypisane z Volumina legum, t. 1-2. T. 1, 1507-1565. URL:
<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/579351/edition/577190?search=cmVzdWx0cz9hY3Rpb249QWR2YW5jZWRTZWZyY2hBY3Rpb24mdHlwZT0tM yZwPTAmcWYxPWF2YWlsYWJpbGl0eTpBdmFpbGFibGUmdmFsMT1Ua XRsZTolMjJWb2x1bWluYStMZWd1bSUyMi4>
12. Tytuły aktów XVI i XVII w. wypisane z Volumina legum”, t. 1-2. T. 2, 1566-1588. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/579350>
13. Tytuły aktów XVI i XVII w. wypisane z Volumina legum”, t. 1-2. T. 3, 1589-1609. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/579354>
14. Authentic Memoirs of John Sobieski. by A. Palmer. Charleston: Nabu Press, 2014. 324 p.

МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

15. Вінниченко О. Саме Річ Посполита завдяки своїй «змішаності» стала казаном, у якому варились і з якого постала модерна Україна. Частина 1. 13 May 2019. –URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2630-oleksij-vinnichenko-same-rich-pospolita-zavdyaki-svojij-mishanosti-stala-kazanom-u-yakomu-varilas-i-z-yakogo-postala-moderna-ukrajina-chastina-1>

- 16.Гранець І. «Нова українська школа - це школа для життя у ХХІ столітті» - інтерв'ю з міністром освіти і науки України. -URL: <https://hromadske.ua/posts/nova-ukrainska-shkola-tse-shkola-dlia-zhyttia-u-xxi-stolitti-interviu-z-ministrom-osvity-i-nauky-ukrainy>
- 17.Грובה В. Бікамералізм: досвід Республіки Польща. *Форум права*. 2010. № 2. С.105 – 110.
- 18.Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
- 19.Єрмолаєв В. Місцеві представницькі органи влади Великого Князівства Литовського й Речі Посполитої. *Проблеми законності: акад. зб. наук. пр.* / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. Вип.119. С.32 – 43.
- 20.Захарченко П. Сейми Литви та Польщі (XIV – XVI століть): порівняльний аналіз. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. №32. С.162 – 169.
- 21.Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
- 22.Клочовський Є. Історія Польщі до кінця XV століття Наук. ред.: Анджей Гіль, Володимир Александрович; пер. Наталі Яковенко. Люблін: Товариство Інституту Центрально-Східної Європи, 2005. 239 с.
- 23.Котиченко А. А. Сарматизм: етносоціальний міф шляхетського походження. *Вісник Черкаського ун-ту. Сер. Іст. науки*. 2014. № 9. С.53 – 57.
- 24.Кулаковський П. Сеймовий суд у Речі Посполитій як судова інстанція для українських воєводств (до середини XVII століття). *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 2(6). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12kpmduv.pdf>.

25. Михайловський В. Сенатори Руського, Подільського та Белзького воєводств на Люблінському сеймі 1569 р. *Український історичний журнал* 2019. (2). С.46 –66.
26. Міщенко О. Політично – правова система Польщі в період від Шляхетської республіки до II Польської республіки. Львів, 1995. 98 с.
27. Романцов В., Горб Є. Битва під Монтвами (1666 р.): епізод з історії громадянської війни в Речі Посполитій. *Схід*. 2010. № 5 (105). С.108 – 111.
28. Сухонос В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. 368 с.
29. Цебенко О. Політична та законодавча діяльність Гербуртів як депутатів на польські вальні сейми XVI – XVII століття. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип.8. С.510 – 522.
30. Borucki M. Sejmy i sejmiki szlacheckie. Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. 352 s.
31. Choińska-Mika J. Obywatele u władzy: narodziny, rozkwit i zmierzch szlacheckiej republiki. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. 2013. t. 26 (3). S.23 –54.
32. Czapliniski W. Sejm w latach 1587 – 1696. *Historia sejmu polskiego, tom I: Do schytku Rzeczy- pospolitej szlacheckiej, pod red. J. Michalskiego*. Warszawa 1984. S.217 – 299.
33. Dankowski M. Czy Siciński działał sam? Nowe spojrzenie na przyczyny zerwania sejmu 1652 r. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*. 2018. №1 (41). S.189 – 205.
34. Dubas-Urwanowicz E. Metody i formy walki politycznej podczas obrad sejmików koronnych w dobie panowania Stefana Batorego. *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski. Warszawa: DiG, 2013. S.117–128.

35. Dzięgielewski J. Magnaci a senat w Rzeczypospolitej końca XVI – pierwszej połowy XVII wieku. *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003. S.23 – 47.
36. Gierowski J.A. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). Wielka Historia Polski. T.V. Kraków: Fogra, 2001. 413 s.
37. Grabowski R.F., Guzów 5 VII 1607, wyd. Wyd. 1, Zabrze: Wydawn. Inforteditions, 2005, 96 s.
38. Grzeszczuk S. Ideologia i źródła sejmowe «Rozmowy Plebana z Ziemianinem» Łukasza Opalińskiego. *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*. 1960. – 51/4. S. 287 – 325.
39. Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. Calamitatis regnum. Warszawa: PRÓSZYŃSKI i S-KA, 2007. 392 s.
40. Jezierski A., Wyczański A. Historia Polski w liczbach. T.1 Państwo, społeczeństwo. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych, 2003. 576 s.
41. Kallas M. Historia ustroj Polski X – XX w. Warszawa: Wud-wo Naukowe PWN, 2003. 549 s.
42. Kaminski A. Historia Rzeczypospolitej wielu narodow 1505 – 1795. Obywatele, ich panstwa, spoleczenstwo, kultura. Lublin: Instytut Europy Srodkowo–Wschodniej, 2000. 264 s.
43. Karabowicz A. Prawodawstwo sejmowe i królewskie za panowania Stefana Batorego (1576 – 1586). Autoreferat z obrony pracy doktorskiej. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*. 2012. №5(1). S.121– 132.
44. Kiacewski W. Jerzy Sebastian Lubonirski. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2002. C 194 – 205.
45. Kiryk F. Wielki król i jego następca Dzieje narodu i Państwa polskiego. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1992. 76 s.
46. Kłaczewski W. W przededniu wojny domowej w Polsce. Walka sejmowa lat 1664 –1665. Lublin: Wydawn. Uczelniane UMCS, 1984. 217 s.
47. Kłoczek J. Ordynacje rodowe w Rzeczypospolitej, Powstanie i funkcjonowanie w okresie staropolskim. *Szlachta polska i jej dziedzictwo*.

- Księga na 65-lat prof. dr hab. J.Dzięgielewskiego*, red. D.Kuźmina, R.Lolo. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2013. S.75 – 98.
48. Konopczyński W. *Chronologia sejmów polskich 1493 – 1793*. Kraków: Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, 1948. 42 s.
49. Kriegseisen W. *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do roku 1763)*. Warszawa: Wydawn. Sejmowe, 1995. 222 s.
50. Kriegseisen W. *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1991. 294 s.
51. Kubiczek F. *Historia Polski w liczbach. T.IV Statystyka Polski. Dawniej i dzisiaj*. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych, 2017. 560 s.
52. Kubiczek F. *Historia Polski w liczbach: ludność, terytorium*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1994. 205 s.
53. Kucharski T. «Sejm ten bez początku zaczął się, bez końca kończy się». Sejm pacyfikacyjny z 1698 roku i jego znaczenie w kontekście ewolucji liberum veto. *Cracow Studies of Constitutional & Legal History. Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 2019. 12 (2). S.327 – 358.
54. Kucharski T., Naworski Z. Kilka uwag o najnowszej ocenie Artykułów henrykowskich. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2013. 65 (2). S.409 – 435.
55. Kucharski T. Konstytucje «egzorbitancyjne» w Rzeczypospolitej w latach 1607 –1648. Zarys problematyki. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2012. 64 (2). S.127 – 159.
56. Kula W. *Historia, zacofanie, rozwój*. Warszawa: Czytelnik, 1983. 323 s.
57. Lewandowska-Malec I. Ewolucja sejmów walnych okresu regnum w latach 1587–1668. – 2016. URL: <http://hdl.handle.net/11089/23221>.
58. Lewandowska-Malec I. *Sejm walny koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632)*. Kraków: Księg. Akademicka, 2009. 640 s.
59. Lewandowska-Malec I. Sejmy nadzwyczajne w dziejach polskiego parlamentaryzmu. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. T. 10 (2007), S. 51 – 62.

- 60.Lewandowska-Malec I. Sejmy walne w latach 1588 – 1598 i ich dorobek ustawodawczy. *Państwo i Społeczeństwo*. 2005. №4. S.95 – 110.
- 61.Lityński A. O głosowaniu na sejmikach (1674 –1793) – zagadnienia prawno-ustrojowe. *Radzyński Rocznik Humanistyczny*. 2012. №10. S.40 – 58.
- 62.Lukowski J. Zawadzki H. A Concise History of Poland Cambridge University Press, Cambridge, 2019. 534 p.
- 63.Maciewski T. Historia ustroj i prawa sadowego Polski. Warszawa: Wud-wo C.H.Beck, 2008. 428 s.
- 64.Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. Warszawa:Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994. 357 s.
- 65.Mikuła M. Sesja naukowa «Sejm I Rzeczypospolitej – Parlament Wielu Narodów a europejskie reprezentacje stanowe». *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*. 2018. №4. S.591 – 593.
- 66.Nowak A. Between Imperial Temptation and Anti-Imperial Function in Eastern European Politics: Poland from the Eighteenth to Twenty-First Century. Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries: Histories Revived or Improvised? / Ed. by K. Matsuzato. Sapporo, 2005. P. 247 – 284.
- 67.Ochmann-Staniszevska S., Staniszewski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy: prawo – doktryna – praktyka. Tom 1. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. 595 s.
- 68.Ogonowski Z., Filozofia polityczna w Polsce XVII w. i tradycje demokracji europejskiej (Renesans i Reformacja). Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii, 1999. 175 s.
- 69.Opalinski E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587 – 1652. System parlamentarny a spoleczenstwo obywatelskie. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. 345 s.
- 70.Po Unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI –XVIII wieku, red. H.Lulewicz, M.Wagner. Siedlce: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, 2013. 416 s.

- 71.Śladkowski W. Skład społeczny, wyznaniowy I ideologia sejmiku lubelskiego w latach 1572 –1648. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne I Humanistyczne*. 1957. №12. S.129 –156.
- 72.Sochacka A. Konfederacja Spytka z Melsztyna z 1439 roku. Ruch ideologiczny czy rozgrywka polityczna? *Rocznik Lubelski*. №19 (1973). S.41 – 65.
- 73.Sucheni-Grabowska A. Zygmunt August król polski i wielki książę litewski 1520 –1572. Warszawa: Universitas, 1996. 576 s.
- 74.Szcząska Z. Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1968. T. XX. Zesz. 1. S.93 –123.
- 75.Szum E. Podlaskie sejmiki ziemskie jako organ reprezentacyjny samorządu szlacheckiego I Rzeczypospolitej. *Radzyński Rocznik Humanistyczny*. 2012.Tom 10. S.7 – 32.
- 76.Topolski J. Historia Polski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie sp. z o.o., 2015. 435 s.
- 77.Uruszczak W. O periodyzacji historii ustroju dawnej Polski. *Czasy nowożytne* –2002. t.10(13). S.11–19.
- 78.Uruszczak W. Sejm walny Koronny w latach 1506 – 1540. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1981. 273 s.
- 79.Wierzbiński L. Reasumpcje i limitacje Trybunału Koronnego w latach 1660–1700. *Res Historica*. 2017. №44. S.63 – 74.
- 80.Wimmer J., Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, tom XIV, csett 1, Warszawa 1968. S.3 – 91.
- 81.Wisner H. Zygmunt III Waza. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1995. 208 s.
- 82.Wisner H. Rokosz Zebrzydowskiego albo sandomierski : cezura czy epizod z dziejów walk politycznych początku XVII wieku. *Kwartalnik Historyczny*. 1983. R. 90 nr 3. S. 527– 539.
- 83.Wójcik Z. Liberum veto. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1992. 76 s.

84. Wójcik Z. Jan Sobieski 1629 – 1696. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983. 617 s.
85. Wyczański A. Polska-Rzeczą Pospolitą Szlachecką 1454 – 1764. Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1965. 452 s.
86. Wyrobisz A. Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku. *Przegląd Historyczny* 1974. №65/1. S. 19 – 46.
87. Zamoyski A. Poland: A history. New York: Harper Press, 2009. 426 p.

ІНТЕРНЕТ-ДЖЕРЕЛА

88. Михайловський В. Ціна помилки. URL: <https://tyzhden.ua/tsina-pomylyky>
89. Старченко Н. Українське націєтворення та Люблінська унія. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/ukrayinske-natsiietvorennia-ta-liublinska-uniiia-natalia-starchenko>
90. Pieńkowski M. Bogatsi od króla? Jak bardzo zamożna była polska magnateria? 29 października 2018. URL: <https://tytus.edu.pl/2018/10/29/bogatsi-od-krola-jak-bardzo-zamozna-byla-polska-magnateria> .
91. Pieńkowski M. Co groziło za obrazę króla w Rzeczypospolitej Obojga Narodów? 30 sierpnia 2018. URL: <https://tytus.edu.pl/2018/08/30/co-grozilo-za-obraze-krola-w-rzeczypospolitej-obojsa-narodow>
92. Pieńkowski M. Gołota – hołota? Jak żyła uboga szlachta. 25 marca 2019. URL: <https://tytus.edu.pl/2019/03/25/golota-holota-jak-zyla-uboga-szlachta>.
93. Pieńkowski M. Jak podejmowano decyzje na sejmikach szlacheckich? 1 sierpnia 2018. URL: <https://tytus.edu.pl/2018/08/01/jak-podejmowano-decyzje-na-sejmikach-szlacheckich>.
94. Pieńkowski M. Magnackie państwa w państwie. Ordynacje w Rzeczypospolitej Obojga Narodów 6 września 2018. URL: <https://tytus.edu.pl/2018/09/06/magnackie-panstwa-w-panstwie-ordynacje-w-rzeczypospolitej-obojsa-narodow>.
95. Pieńkowski M. Obywatele niedoskonali. Przywileje i obowiązki szlacheckie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. 8 lipca 2018. URL:

<https://tytus.edu.pl/2018/07/08/obywatele-niedoskonali-przywileje-i-obowiazki-szlacheckie-w-rzeczpospolitej-objga-narodow>.

96. Rzewuski P. Jezuickie próby modernizacji szlacheckiej Rzeczypospolitej. 7 maja 2019. URL: <https://tytus.edu.pl/2019/05/07/jezuickie-proby-modernizacji-szlacheckiej-rzeczpospolitej>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Воєводства Речі Посполитої

Джерело: <https://tytus.edu.pl/2018/08/01/jak-podejmowano-decyzje-na-sejmikach-szlacheckich>

Додаток Б

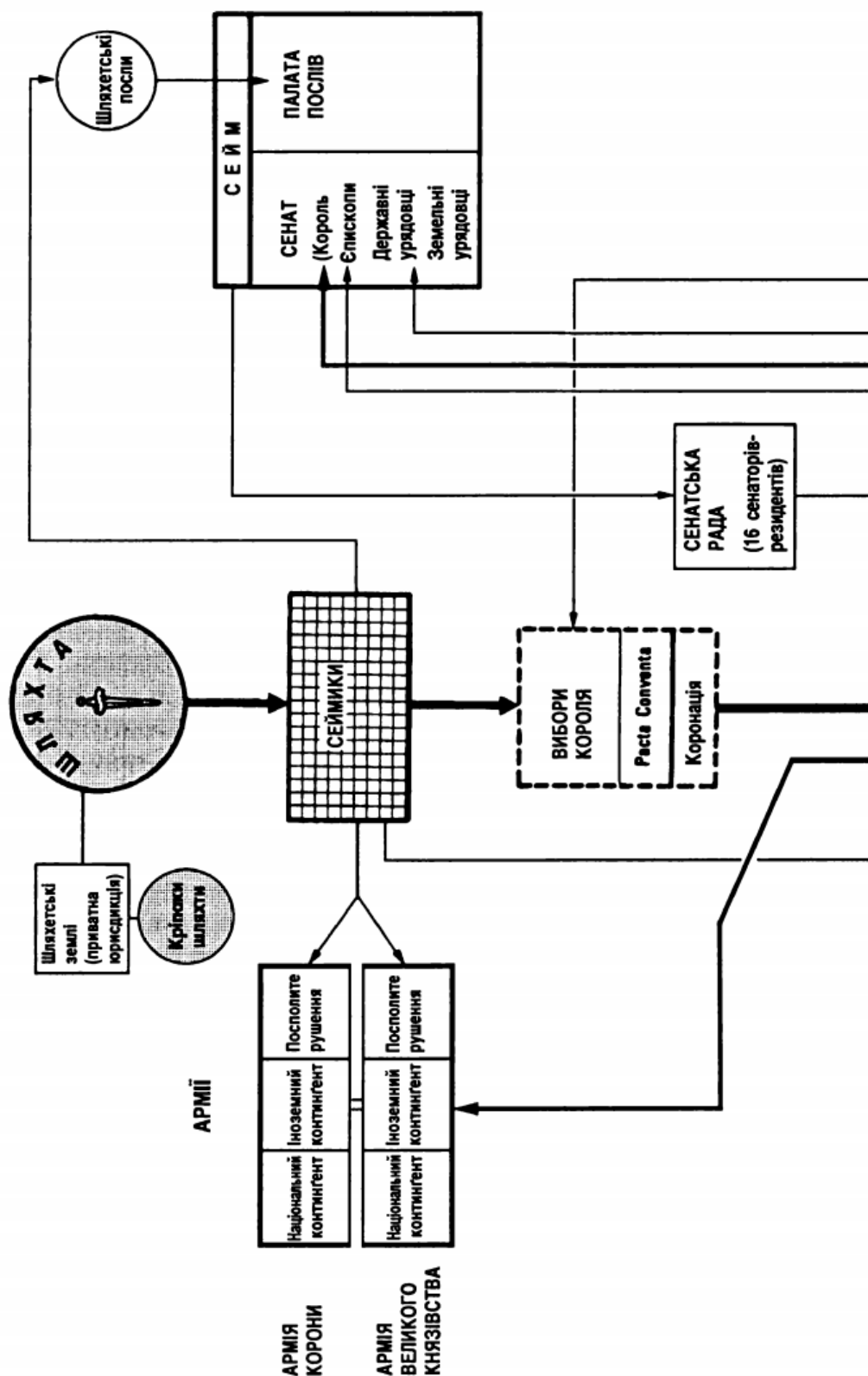
Соціальний склад польського суспільства у XVI ст.

Джерело: Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. С.317.

Додаток В

Центральні органи влади Речі Посполитої

Джерело: Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. С.320.

Додаток Г

Список польських монархів

Владислав Локетек 1320-1333
 Казимир III Великий 1333-1370
 Людовік I Угорський 1370-1382
 Ядвіга 1384-1399, з 1386 р. поряд с чоловіком Ягайло
 Ягайло (Владислав II) 1386-1434,
 Владислав III Варнський 1434-1444,
 Казимир IV Ягеллон 1447-1492,
 Ян I Ольбрахт 1492-1501,
 Александр Ягеллон 1501-1505,
 Сигізмунд I Старий 1505-1548,
 Сигізмунд II Август 1548-1572,
 Генріх де Валуа 1573-1574,
 Анна Ягеллонка 1575-1596 (з чоловіком 1575-1586),
 Максиміліан II (імператор Священної Римської імперії 1575)
 Стефан Баторій поряд з дружиною 1576-1586,
 Сигізмунд III Ваза, 1587-1632,
 Максиміліан III Австрійський, 1587-1589
 Владислав IV, 1632-1648,
 Ян II Казимир 1648-1668,
 Михаїл I Корибут Вишневецький 1669-1673,
 Ян III Собеський 1673-1696,
 Август II Сильний, курфюрст Саксонії 1697-1704

Складено на основі праці 70. Kubiczek F. Historia Polski w liczbach. T.IV
 Statystyka Polski. Dawniej i dzisiaj. – Warszawa: Zakład Wydawnictw
 Statystycznych, 2017. – 560 s.

Додаток Г

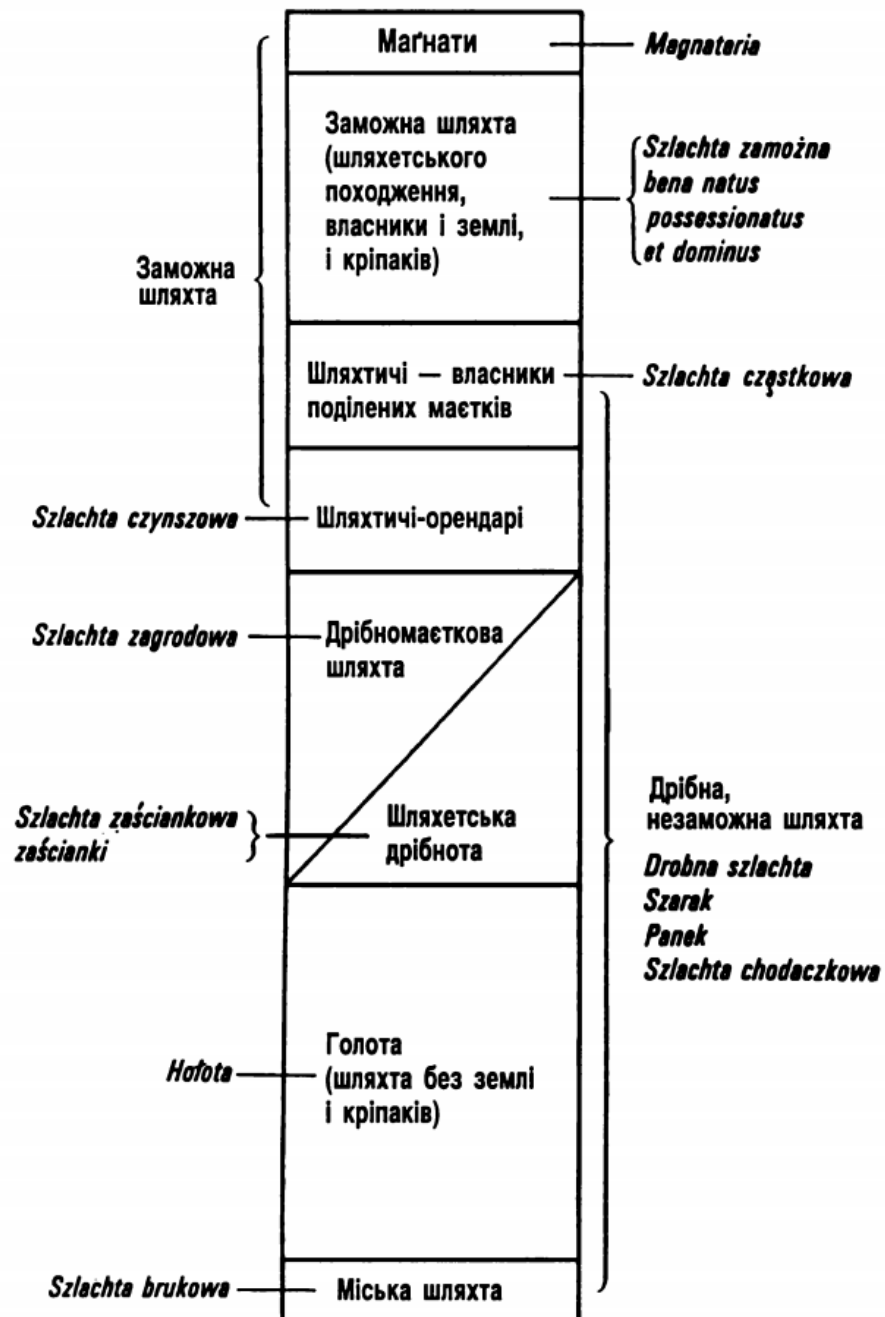
Сеймик, що проходить у костелі

Джерело: <https://tytus.edu.pl/2018/08/01/jak-podejmowano-decyzje-na-sejmikach-szlacheckich>

Додаток Д

Економічні прошарки серед шляхти

Джерело: Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. С.312.

Додаток Е

Розташування маєтків найбільших магнатів Польщі у першій половині XVII ст.

Джерело: <https://tytus.edu.pl/2018/10/29/bogatsi-od-krola-jak-bardzo-zamozna-byla-polska-magnateria>